

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS
TA'LIM VAZIRLIGI
AJINIYOZ NOMIDAGI NUKUS DAVLAT PEDAGOGIKA
INSTITUTI**

**FILOLOGIYA FAKULTETI
O'ZBEK TILI KAFEDRASI**

**5111200 – o'zbek tili va adabiyoti bakalavr ta'lif yo'naliishi
4- "V" kurs talabasi**

YO'L DOSHEVA MARHABO MAQSUDBEK QIZI

BITIRUV MALAKAVIY ISHI

**Mavzu: «O'ZBEK TILIDA GRADUONIMIYA VA UNI
O'RGAATISH USULLARI»**

Talaba: M.Yo'ldosheva

Ilmiy rahbar: f.f.n., dots. G.Qurbaniyazov

Kafedra mudiri: p.f.n., dots. Sh.Yuldasheva

*O'zbek tili va O'zbek adabiyoti kafedralari qo'shma yig'ilishining
2018- yil 30- maydagi 5- bayonnomasi bilan himoyaga tavsija qilindi.*

NUKUS – 2018

Yo‘ldosheva Marhaboning «O‘zbek tilida graduonimiya va uni o‘rgatish usullari» mavzusidagi bitiruv malakaviy ishiga davlat attestatsiya komissiyasining qarori bilan «____» ball («___%») qo‘yildi.

«___» _____ 2018- yil

DAK kotibi: O.Xaytboyev

MUNDARIJA

KIRISH.ISHNING UMUMIY TAVSIFI.....	
I BOB. GRADUONIMIYA HAQIDA MA'LUMOT.....	
1.1. So‘zlararo ma’noviy munosabat. O‘zbek tilida fe’l leksemalarida graduonimiya.....	
1.2. O‘zbek tilida graduonimiya hodisasining tadqiqi.....	
II BOB. FE'LLARDA DARAJALANISH.....	
2.1. Harakat fe'llarida darajalanish.....	
2.2. Holat fe'llarida darajalanish.....	
III BOB. BITIRUV MALAKAVIY ISHINING AMALIYOTGA TATBIQI.....	
3.1. Fe’l darajalarini o‘rgatishning zamonaviy usullari.....	
3.2. Mavzuga doir dars ishlanma	
Xulosa.....	
Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.....	

KIRISH. ISHNING UMUMIY TAVSIFI

Mavzuning dolzarbliyi. Uzoq yillar davomida so‘zlararo ma’noviy sistem munosabatlar ma’nodoshlik va zid ma’nolilikni o‘rganish bilan cheklanib qoldi. Keyingi paytlarda bu xil munosabatlar doirasi giponimik¹ munosabatlarni ajratish bilan kengaytirildi va graduonimik kabi ma’no munosabat turlari ham lisoniy-lug‘aviy tizimda mavjudligi taxmin etildi. Tadqiqotimiz shulardan graduonimik munosabatlar masalasini o‘rganishga bag‘ishlanadi.

Birinchi Prezidentimiz Islom Karimov ta’kidlab o‘tganlaridek: “Istiqlol yillarda o‘zbek tilining qo‘llanishi doirasi amalda nihoyatda kengaygani, uni ilmiy asosda rivojlantirishga qaratilgan tadqiqotlar, tilimizning o‘ziga xos xususiyatlariga bag‘ishlangan ilmiy va ommabop kitoblar, o‘quv qo‘llanmalari, yangi-yangi lug‘atlar ko‘plab chop etilayotgan jamiyat tafakkurini yuksaltirishga o‘z hissasini qo‘shmoqda”². O‘zbek tilida fe’llardagi lug‘aviy graduonimiya ham ona tilimizning yangi-yangi qirralarini ko‘rsatib berishga xizmat qiladi.

Birinchi Prezidentimiz Islom Karimov: “Ma’lumki, o‘zlikni anglash, avlodlar o‘rtasidagi ma’naviy bog‘liqlik til orqali namoyon bo‘ladi. Jamiki ezgu fazilatlar inson qalbiga, avvalo, ona allasi, ona tilining betakror jozibasi bilan singadi. Ona tili- bu millatning ruhidir”³ – deb ta’kidlaganlaridek, tilda har bir millatning o‘zligi, ruhi namoyon bo‘ladi.

Bizga ma’lumki, xalqimiz o‘zining boy va ko‘hna tarixiga, madaniyati va ma’naviyatiga, san’ati va adabiyotiga ega bo‘lib, ming yillar davomida shakllanib, rivoj topib kelmoqda. Bunday tarix va merosga ega o‘zbek xalqining orzu umidlari, urf-odat va an’analari, qadriyat va qarashlari, madaniyati va ma’naviyati betakror va jozibali tilida yashab, avloddan-avlodga o‘tib kelmoqda. Ulug‘ allomalarimiz ta’kidlaganidek tilda millat, uning orzu-umidlari yashaydi.

¹Safarova R. Giponomiya v uzbekskom yazike. Kd. – Tashkent, 1990

² Karimov I. Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch. – Toshkent: ma’naviyat 2008. B. 86

³ Karimov I. Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch. – Toshkent: ma’naviyat, 2008.-B.85

Tilda til egalarining butun borlig‘i mujassam tarzda namoyon bo‘ladi. Ulug‘ va oqil dono ajdodlarimizning buyuk kashfiyot, pand-nasihat va hikmatli so‘zlari, hayot haqidagi qarash va saboqlari, barkamollikka undovchi da’vatlari ana shu tilimiz orqali bizgacha yetib keladi.

Bugungi kunda o‘zbek tilida fe’l leksemalarining darajalanishini o‘rganish, talqin etish kerakligi sezilmoqda. Chunki o‘zbek tilining so‘z boyligi har bir so‘zningo‘z o‘rnida qo‘llanishi, so‘zlardagi joziba va betakrorlikni ta’minlaydi.

Fe’llardagi darajalanish ma’no nozikliklarini ko‘rsatish bilan bir qatorda tilimiz boyligini ham yana bir bor ko‘rsatib berishga xizmat qiladi.

Ilmiy ishning maqsadi: Ilmiy ishning asosiy maqsadi o‘zbek tilidagi fe’llarning darajalanish hodisasini ko‘rsatish va hali o‘rganilmagan, yechimini kutayotgan muammolarga bir qadar oydinlik kiritish. Shuningdek, fe’l leksemalarining darajalanib borishidagi qo‘llanish doirasini o‘rganish va aniqlik kiritish. So‘zlar orasidagi ma’noviy munosabatni, ular orasidagi o‘xshash va farqli jihatlarni ko‘rsatib berishdan iborat.

Ilmiy ishning vazifalari. Tadqiqot oldiga qo‘yiladigan vazifalar quyidagilardan iborat:

- o‘zbek tili lug‘aviy tizimida shu vaqtgacha maxsus o‘rganilmagan so‘z ma’noviy munosabatlari orasida graduonimik lug‘aviy qatorlarni ajratish;
- fe’l so‘z turkumining ham o‘zaro ichida graduonimik munosabati mavjudligini ko‘rsatish;
- graduonimik munosabatlarda turgan fe’llar qatorlarining sinonomik, antonomik munosabatlarda turgan so‘zlarninig aloqasi va farqini ko‘rsatish;
- uslubiy bo‘yoq ma’nolarida darajalanish hodisalarini o‘rganish.

Ishning ilmiy yangiligi. Graduonimik qatorlarning bir lug‘aviy ma’no guruhi ichida so‘zlarning bitta yetakchi so‘z atrofida birlashishini belgilash; ma’lum bir belgining turli darajalanishi asosida zidlanuvchi so‘zlar sirasida

ularning mavjudligini ko‘rsatish; graduonimik qatorlarning sinonimiya, antonomiya masalasini qo‘yish.

Ishning amaliy ahamiyati. Mazkur ish o‘zbek tili leksikografiyasи va semasiologiyasi bo‘yicha yoziladigan zamonaviy qo‘llanmalar tuzishda material bo‘lib xizmat qiladi. Lug‘aviy darajalanishning ilk bosqichidagi tadqiqi graduonimik munosabatlarning so‘zlar doirasi bilan cheklanmasligi, balki ular butun lisoniy tizimni qamrab olishi haqida aytishimiz mumkin.

Ishning tuzilishi. Ushbu bitiruv malakaviy ish kirish, uch bob, umumiylar, xulosalar, foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxatidan iborat.

I BOB. GRADUONIMIYA HAQIDA MA'LUMOT

1.1. So‘zlararo ma’noviy munosabat. O‘zbek tilida fe’l leksemalarida graduonimiya

Barchamizga ma'lumki, o'zbek tili juda boy imkoniyatlarga ega bo'lib, shu bilan bir qatorda,qadim tarixga ham ega sanalishiga haqli. Shu bois ham tilimizning ildizlarini juda qadim zamonlardan izlamoq darkor.

Darajalanish muammosini biz juda qadimdan o'rganilib kelingan deyolmasakda, lekin bu masalaga qisman Alisher Navoiyning “Muhokamat-ul-lug‘atayn” asarida ham uchratamiz.Ulug'o'zbek shoiri Alisher Navoiy o'zbek tilining ifoda imkoniyatlari kengligini dalillash uchun “yig‘lamoq” fe’lining va boshqa so‘zlarning sinonimlarini tahlil qilish, fors-tojik tili so‘zları bilan qiyoslashning o‘zi darajalanish hodisasi bilan ijod ahllari hamisha qiziqqanlarini tasdiqlaydilar.

Tabiat va jamiyatda barcha hodisa-yu hosilalar bir-biri bilan uzviy bog‘liqligi hammaga ayon. Xususan, til fani birliklari ham o‘zaro chambarchas bog‘liq, ularning o‘xhash va farqli tomonlari mavjud. Ularning ayrim xususiyatlari o‘rganilgan bo‘lsa, ba’zilari hamon o‘z tadqiqini kutmoqda. Bu fikrni graduonimiya va sinonomiya hodisalari haqida ham qo‘rmasdan aytishimiz mumkin. Agar sinonim va uning xususiy tomonlari anchagina tadqiq etilgan bo‘lsa,graduonimiya hodisasi talab darajasida tadqiq etilmagan.

Sinonomik munosabatlar tilshunoslik tarixida fanimiz kabi uzoq tarixga ega bo‘lsa ham, lug‘aviy ma’nodoshlik muammolariga ming-minglab sahifalar, asarlar bag‘ishlangan bo‘lsa ham hatto, bir emas bir nechta sinonimlar lug‘ati tuzilgan bo‘lishiga qaramay, sinonimlar muammosi hali qilinishi zarur bo‘lgan, yechimini kutayotgan jumboqlar talayginadir. Shunday masalalar qatorida, jumladan, quyidagilarni sanab o‘tish mumkin:

- I. Sinonimlar va dublet so‘zlar muammosi (arava/ aroba)

II. Sinonimlar, mo‘tadil uslubiy bo‘yoqli va yorqin uslubiy bo‘yoqli so‘zlar (yuz/turq, yuz/aft)

III. To‘liq va qisman sinonimlar (uy/bino; hovli/uy)

IV. Sinonimlar va lug‘aviy ma’noda darajalanish(masalan :
yaxshi~tuzuk~binoyi~joyida~soz)

V. Lisoniy va nutqiy sinonimlar masalasi(yor-do‘st;
yor~sevgili~jonona~dilbar,mahbuba). Bu ro‘yxatni yana ancha davom ettirish
mumkin edi. Lekin shuning o‘zi ham biz uchun yetarli, biz esa lug‘aviy
sinonomiya va lug‘aviy graduonimiya masalalari ustida to‘xtalib, bu ikki
lisoniy hodisa orasidagi o‘xshashlik va farqlarni tasvirlash bilan cheklanamiz.

Graduonimiya (ma’noviy darajalanish)ni so‘zlararo ma’noviy munosabatlarning
alohida bir turi sifatida o‘rganish 80- yillarning oxirlaridan boshlandi.

Tilshunoslikda graduonimiya so‘zlararo ma’noviy munosabatlarning alohida bir
ko‘rinishi sifatida ajratilguniga qadar, belgini darajalab ifodalovchi so‘zlar sirasi
sinonimlar doirasida o‘ganilar edi.

O‘zbek tilining sinonimlar lug‘atida ma’nosи darajalanuvchi so‘zlar ko‘p
hollarda sinonimlar sirasida berilar edi. Albatta, graduonimiya hodisasi maxsus
ajratilmagach, ma’nosи darajalab ko‘rsatuvchi so‘zlar ko‘p holatda turli sinonomik
uyalar ichiga tarqatilib yuborilgan. Buning haqqoniy sabablari ham mavjud edi.
Chunki sinonimlar ma’nosи bir-biriga yaqin bo‘lgan so‘zlarni o‘z ichiga oladi.

Shuni alohida ta’kidlab o‘tish lozimki, til sistema ekan, lug‘at tizimi ham
sistem tabiatga egava tilda biror so‘z(leksema) yo‘qki, ma’lum bir lug‘aviy
paradigmadano‘rin olmasa. Ma’noviy darajalanish hodisasi maxsus ajratilmay,
ma’noni darajalab beruvchi so‘zlar ko‘p holatlardasinonimlar tarkibiga singdirib
yuborilganligi sababli, masalan: pichirlamoq~gapirmoq~baqirmoq so‘zları
sinonimlar lug‘atidan o‘rin ololmas edi.

Sinonimlarni ajratishning, so‘zlarni sinonomik paradigmalarga birlashtirishning
asosiy omilisinonim so‘zlar anglatgan, ular nomlaydigan, ataydigan narsa, voqeа,
hodisa, belgi, xususiyatva boshqalarning aynanligidir. Mana shu keskin farq
graduonimiyanı sinonomiyadan ajratib turadi.

Sinonomik qatorlarni birlashtirishda yetakchi omil sinonomik paradigma so‘zlarining bitta umumiylar denotat(atalmish)ga ega bo‘lib, o‘z paradigmasi ichida asosan uslubiy bo‘yoqlar, qo‘llanilish doirasi bilan farqlansa, graduonimik paradigmadagi so‘zlar turli denotatlarni atab keladi, lekin bu denotatlar orasidagi farq denotatlarning sifatlarida emas, balki miqdoriy ko‘rsatkichlaridadir.

Shuning uchun sinonomiya bilan graduonimiya orasidagi asosiy farqni quyidagicha ko‘rsatish mumkin: sinonimik munosabatlar bilan bog‘langan so‘zlar paradigmasining a’zolari ayni bir denotat, ayni bir voqelikni turlichaytadan, ifodalab, nomlab keladi. Graduonimik munosabatlar bilan bog‘langan so‘zlar paradigmasi a’zolari turli denotatlarda ayni bir belgining turli miqdorda o‘sib borish yoki kamayish munosabatlari bilan bog‘langan bo‘ladi. Bir qarashda sinonimiya va graduonimiya orasidagi chegara aniqqa o‘xshaydi – denotatlar bir xil bo‘lsa – sinonomiya, denotatlar har xil bo‘lsa-yu, bu denotatlar o‘zaro sifat belgilarining, so‘zlarning ma’nosisi bilan bir qatorda shu so‘zlarning miqdori har xil bo‘lsa – graduonimiya.

Sinonomik qatorni ajratishda tilshunoslarning tayanch nuqtasi so‘zlarning ma’nosida va bu so‘zlar anglatib nomlab kelgan voqelikning aylanganligida bo‘lsa; graduonimik lug‘aviy qatorlarda so‘zlarning ma’nosisi bilan bir qatorda shu so‘zlarning semantik qurilishlaridagi miqdoriy ko‘rsatkichlar bilan farqlanib turuvchi ayni bir belgining darajasida hamdir.

Lug‘aviy birliklar o‘zaro ma’noviy munosabatlarga ko‘ra ma’lum bir darajalanish qatorlarini hosil etishi tilshunoslikda qadimdan ma’lum. Buni biz quyidagi misolda ko‘ribo‘tishimiz mumkin:

“*Issiq-sovuq*” so‘zleri ifodalagan belgilar bir biriga ziddir. Shuning uchun bu so‘zlar zid ma’noli so‘zlar – antonimlar sifatida baholanadi. Lekin iliq- issiq-qaynoq qatorida belgini darajalab ifodalash mavjudligini anglash qiyin emas. Belgini darajalab atab keluvchi so‘zlarni o‘zaro birlashtirish tilshunoslikda uzoq tarixga ega.

Darajalanish leksemalararo, frazemalararo va leksema hamda frazemalarning oralig‘ida (bog‘lanishlarida) voqe bo‘lishi mumkin. Shularga asoslanib, leksik, frazeologik graduonimiyalar haqida gapirish o‘rinlidir.

Lug‘aviy darajalanish maxsus **graduonimik** qatorlarda aks etadi. Shuning uchun darajalanish qatori buning birliklari hamda ushbu birliklar orasidagi munosabatlar haqida fikr yuritish lozim bo‘ladi.

Darajalanish qatorining eng muhim qurilish belgisi unda bir umumiy belgi miqdorining ortib yo kamayib borishidir. Demak, bu qatordagi leksema va frazemalar bir umumiy belgining ozlik – ko‘plik darajalanish bo‘yicha o‘zaro semantik bog‘lanishlar(tutashishlar) hosil qiladilar. Bir turdag'i sema belgisining oshgan yo kamaygan holda turli leksema va frazemalarning turg‘un tarkibiy qismlariga, komponentlarga aylanib qolganliklari graduonimik qator tuzilishining bosh omilidir. Lug‘aviy darajalanish qatori ikki va undan ortiq birliklardan iborat bo‘lishi mumkin. Graduonimiya aslida uch a’zoli qatorda yaqqol ko‘rinadi. Shunga qaramay qatorining (hодисасининг) lisoniy ko‘rinish jihatdan ikki a’zoli ham bo‘la olishini hisobga olishimiz lozim. Misol uchun *jo‘ja –tovuq* munosabatini olib ko‘raylik. Bu yerdagi asl hodisaga (referentga diqqat qiladigan bo‘lsak, unda tuxumdan endigma chiqqan *jo‘ja – bir kunlik jo‘ja ikki – ikki kunlik* *jo‘ja = uch kunlik jo‘ja – to‘rt kunlik jo‘ja..... bir oylik jo‘ja- yeti oylik jo‘ja-* *tuxumga kira boshlagan jo‘ja – tovuq- sakkiz oylik tuxumga kirgan yosh tovuq* *ikki yillik yosh tovuq – uch yillik yoshi o‘rtacha tovuq-n.....- besh yillik* *qari tovuq* kabi (ontologik) darajalanishlarga duch kelamiz. Bundan shu narsa yaqqol ko‘rinib turibdiki, lisoniy lug‘aviy nominatsiya tabiiy uzluksiz darajalanish qatorini umumiy tarzda ikki qismga ajratgan va yosh jihatdan kichik holatdagi (tuxum berish holatiga qadar) sifatni bir leksema (*jo‘ja*),keyingi tadrijiy o‘zgarishlar bilan bog‘liq bo‘lgan umumiy sifatni ikkinchi leksema (*tovuq*)bilan atab qo‘ya qolgan.Demak, *jo‘ja* tovuqtipidagi qator har bir graduonimiyasi (a’zosi) o‘zi mazmunan yashirin (nutqqa boshqa vositalar bilan ifodalana oladigan) darajalanish imkoniyatlariiga egaki, bular zamirida (assotsatsiyasida) *kuchuk- it*, *jo‘ja- tovuq* kabi zidlanuvlar privative emas, balki gradual oppozitsiyalar guruhiiga

mansub bo‘lib ko‘rinadi. Boshqacha qilib aytganda, ba’zan darajalanishga xizmat etuvchi boshqa lisoniy nutqiy vositalar (son so‘z turkumi, otlarning payt bildiruvchi soat, kun, oy, yil kabi leksemalari ularning turli nutqiy kombinatsiyalari singari) umumiy lisoniy tizim iqtisodi ostida **graduonimik** qator a’zolarining qisqarishiga ta’sir ko‘rsatishlari mumkin.

O‘z-o‘zidan shu narsa tushuniladiki, darajalanish qatorida har bir graduonimning muayyano‘rni bor. Zero, bunda ma’no hal qiluvchi ahamiyatga egadir. Shunga qaramay, nutqiy hollarda graduonimlarning keng va qator ma’noga egaliklari uchrab turadi. Masalan, *jo‘ja-tovuq* qatorida *tovuq* leksemasi tor ma’nosida muayyan graduonim (ikkinchi a’zo) bo‘lsa, keng ma’nosida *jo‘ja* semantika uchun ham qo‘llanaveradi. Masalan, *biz tovuq ochirdik*-gapida tovuq *jo‘ja* ma’nosidadir. Bundan ko‘rinishicha, bu gapdagradual polisemiyaga duch kelyapmiz.

Ayrim **graduonimik** qatorlarda o‘zining keng ma’nosи bilan shu qator graduonimlari o‘rnida qo‘llana oluvchi leksema ushbu darajalanish qatoriga tor (muayyan) ma’nosи bilan kirmasligi ham mumkin. Masalan “hazillashmoq” leksemasi bilan *kulmoq*, *ustidan kulmoq*, *masxaralamoq* **graduonimik** qatori o‘zaro ana shunday munosabatdadir. Ba’zi hollarda lug‘aviy graduonimiya qatorining biror a’zosi o‘zining leksemik (so‘z) ifodasiga ega bo‘lmagligi mumkin.

Graduonimikqatorga nisbatan sinonimiyadavoqeа bo‘ladigan dominanta a’zo haqida gapirish mumkin emas. Zero sinonomik qator aynanlik, graduonimik qator esa farqlilik asosidatashkil topadi. Sinonimik dominantada qo‘sishimcha ma’nolarning kamligi (boshqa sinonimlar bilan asosiy ma’noda aynanlikning saqlanganligi) asosiy belgi bo‘lsa, graduonimlarning asosiy ma’no o‘zanidayoq semantikgradatsiya orqali keskin farqlanib turganining o‘zi ma’lum darajalanish qatoriga xos bo‘lgan turg‘un dominant graduonimlar doirasida uchrovchi ma’nolarning keng-torligi va biri o‘rnida ikkinchisining qo‘llanib qolishi sinonimik dominantalar va ularning qo‘llanish xususiyatlaridan sifat jihatidan farq qiladi.⁴

⁴Orifjonova Sh. O’zbek tilde lug‘aviygraduonimiya. f.f.n.diss.avtoreferat.- Toshkent, 1997. 10- bet

Ko‘p darajalanish qatorlarida belgining ozlik-ko‘pligi darajasi graduonimlarning bevosita munosabatlaridan (yondosh bog‘lanishlaridan) yaqqol ko‘rinib turadi. Masalan, pichirlamoq-shivirlamoq-gapirmoq kabi. Ayrim hollarda esa belgi darajalanishi graduonimlarning umumiyligi tizimidagi tartibi zaminida bilvosita anglashiladi: janub-g‘arb, shimol-sharq, dushanba-seshanba- chorshanba-payshanba- juma- shanba kabi.

Graduonimik qatorda ko‘pincha muayyan bir belgining emas, balki u bilan bog‘liq bo‘lgan belgilarning ham izchil oshib yoxud kamayib borishianglashilishi mumkin.

Graduonomiya va sinonomiya hodisalari o‘zlarining asos belgilariga ko‘ra keskin farqlanadilar. Zero, sinonomiya ikki yoki udan ortiq leksema va frazemalarning aynanlashuviga asoslansa, graduonimiya sememalar asosiy semalaridagi gradasiyali farqlanuviga tayanadi. Bundan sinonimlardagi asosiy ma’nolarning tengligi, graduonimiyada esa teng emasligi ma’lum bo‘ladi. Shuning uchun ham sinonimlar biri o‘rnida ikkinchisini qo‘llash, umuman, mumkin bo‘lsa, asosiy denotativ graduonimik qatorlarda bunday bo‘lishi mumkin emas. To‘g‘ri, ko‘p hollarda graduonimlar orasida darajalanuv farqlari kichik yoki kuchsiz bo‘lsa, sememalardagi o‘xshashlik ortadi va bu holat ulardagi ma’noviy yaqinlikni (omonimlardagi kabi ma’noviy birlikni, aynanlikni emas) keltirib chiqaradiki, natijada ular ayrim kontekstual omillar hisobiga biri o‘rnida ikkinchisini qo‘llash imkoniyatiga ega bo‘lib qoladi. Demak, sinonomiya va graduonimiya doiralaridagi o‘zaro almashinuvchanlik hodisalarining farqlarini to‘g‘ri anglash, ikkinchi tomondan, shunday hollarda graduonimva sinonim juftliklar orasida o‘xshashlikning kuchayishi, hatto bu ikki hodisaning tutashib ketish hodisalarini hisobga olish kerak.

Takror bo‘lsa ham aytish kerakki, sinonimiya tarkibidagi darajalanishga oid nozik farqlar aslida sinonomiyaning emas, graduonimiyaning periferik (graduonimiyaning sinonimiya ichiga kirib borishi, tutashishi) belgilariadir. Bu masalaga yana aniqlik kiritib yuboradigan bo‘lsak, graduonimiyaning noziklashgan tub(sof) belgilari sinonomiya (aynanlik) doirasiga ikkinchi darajali belgilar sifatida

kirib borgan. Yuqoridagilardan xulosa qilib aytish mumkinki, sinonimik hamda graduonimik munosabatlar, sinonimik va graduonimik lug‘aviy paradigmalar ma’lum bir nuqtalarda kesishsa, to‘qnashsa ham ular bir hodisa emas.

Sinonomiya, asosan, so‘zning ma’no tarkibidagi ifoda va vazifa semalari orasidagi farqlarga tayansa, graduonimik lug‘aviy paradigmalarni ajratish, so‘zlearning atash, nomlash semalari tarkibidagi miqdoriy ko‘rsatkichlar bilan aloqador bo‘lgan sifat farqlari semalariga tayanib ajratadi. Shuning uchun graduonimik qatordagi yondosh so‘zlar sinonimik munosabatlarga kirisha oladi.

Graduonimiya va antonomiya munosabatiga kelsak, zid ma’noli so‘zlar – antonimlar tilshunoslikda ancha o‘rganilgan bo‘lishiga qaramay, bir qarashda antonimlar aniq bir hodisa ko‘rinishiga qaramay, bu sohada ham juda chigal muammolar mavjud. Bugungi antonomik munosabatlarni belgilash va antonimlarni ajratishda aniq va qat’iy bir me’yor, o‘lchov toshi yo‘q. Antonimlar intuitiv tashqi zidlanish asosida ajratilib kelinmoqda. Axir, tasdiq va inkor bir-birini taqozo qiladigan hodisadir. Graduonimik qatordagi yondosh so‘zlar o‘zaro sinonimik munosabatlarda tursa, graduonimiya qatorlarining chekka nuqtalarida turgan so‘zlar o‘zaro antonomik munosabatlarda turadi. Sinonomiya va antonomiya chegarasi graduonimik qatorning yetakchi so‘zibilan belgilanadi; bu chegaraning bir tomonida turgan so‘zlar o‘zaro uzoq-yaqin sinonimik munosabatlar bilan, chegaraning ikki tomonida turgan so‘zlar o‘zaro antonomik munosabatlar bilan bog‘langan bo‘ladi. Yana graduonimiya va antonomiya hodisasi haqida shuni aytish joizki, bular aslida bir asosga (mezonga) tayanuvchi semantik hodisalar bo‘lib chiqadi. Ma’lumki graduonimiya va antonomiya tushunchasida farqlarning kuchli yoki yorqin ko‘rinishlari bo‘lgan ziddiyatlar qarama-qarshiliklar bilan ish ko‘rilgan, xolos. Boshqacha qilib aytganda antonomiyaning an’anaviy va hozir keng tarqalgan belgilanishida bir graduonimik qatorning ikki qutbi olinib, ushbu qatorning oraliq yoki yondosh farqlanuv munosabatlari baholashdan chetda qolgan.

Aslida graduonimiya semantik darajalanishlarga asoslangan bir umumiyo‘nalishli qator (zanjir) bo‘lsa, antonomiya shu zanjirning (qatorning) turli

qismlari (a'zolari) orasidagi semantik farqlanuvchanlik-zidlanuvchanlik munosabatlaridir.

1.2. O‘zbek tilida graduonimiya masalasi tadqiqi

O‘zbek tili lug‘at boyligini LGM larga ajratish so‘zlararo ma’noviy munosabatlarni o‘rganish bilan chambarchas bog‘liq. 1980- yilning o‘rtalarigacha o‘zbek tilshunosligida so‘zlararo ma’noviy munosabatlar tushunchasi ostida asosan ikki xil: sinonimik va antonimik munosabatlar tushunilar edi.

O‘zbek tilshunosligi R.Safarovaning ishi bilan so‘zlararo ma’noviy munosabatlarning turlari mazkur ma’noviy munosabatlar bilan cheklanmasligi masalasi ko‘tarildi va yangi zamonaviy munosabatlarning bir ko‘rinishi tur-jins ma’noviy munosabatlari hayvonot nomlari misolida tahlil etildi.

R.Safarova va E.Begmatov, H.Ne’matov, R.Rasulov“ Leksik mikrosistema va uning tadqiq metodikasi” mualliflari LGMlarda sistemaviy munosabatlar sinonimik, antonimik, polisemantik, giponimik munosabatlar bilan cheklanmasligini ta’kidlab so‘zlararo bunday nunosabatlar xilma-xil yangi ko‘rinishlarga ega bo‘la olishini ko‘rsatish maqsadida graduonimik (darajalanish), partonimik(butun-bo‘lak), funksionimik (vazifadoshlik) munosabatlarini eslatib qo‘yishgan edi.Lug‘aviy birlklarning o‘zaro ma’noviy munosabatlarga ko‘ra ma’lum bir darajalanish qatorlarini hosil etishi tilshunoslikda qadim qadimdan ma’lum.

Belgi xususiyatining turli darajalarini ifodalashga ko‘ra so‘zlarni ma’lum qatorlarga tizish tilshunoslik fani uchun tamoman yangilik emas, ularni tasodifiyliklar sifatida qayd etish tilshunoslikda uzoq tarixga ega.

Belgini darajalab keluvchi so‘zlarni o‘zaro birlashtirish tilshunoslikda uzoq tarixga ega.Jumladan, o‘zbek tilshunosligida ma’nosи darajalanuvchi so‘zlar qatorini alohida hodisa sifatida ajratishni biz Alisher Navoiyning “Muhokama-tul-lug‘atayn” asarida uchratamiz. Bu asarda Navoiy “yig‘i” holatini ifodalovchi quyidagi darajalanish qatorini ajratadi

Yig‘lamoq: ingramoq ~ singramoq ~ yig‘lamsinmoq ~ siqtamoq ~ yig‘lamoq
~ *siqtamoq~o‘kurmak~hoy=hoy yig‘lamoq*

Buyuk mutafakkir bu so‘zlarni barchasini bir umumiy ma’no – iztirob chekib, uni ifodalash ma’nosи atrofiga birlashishini va “inkirmak”dan (ya’ni iztirob chekib juda past ovoz chiqarib, ich-ichidan yig‘lamoq) “hoy-hoy yig‘lamoq” (baland ovoz bilan oshkora va uzoq yig‘lamoq”) so‘ziga tomon belgi darajasining o‘sib borishini ta’kidlaydi. Buniyorqin misollar bilan dalillaydi:

I. 1) Charx zulmidaki, bo‘g‘zimni qirib yig‘larmen,

G‘urur charx kibi inchkirib yig‘larmen.

Ma’nosи: Charx zulmi ostida bo‘g‘zimni qirib yig‘layman, ingrayotgan charxga o‘xshab g‘ing‘illab yig‘layman.

2) Istanam davr ahlidin ishqingni pinhon aylamak,

Kechalar gah ingramakdur odatim, gah singramak.

Ma’nosи: Odamlardan ishqimni yashirishni istayman, shuning uchun odatim goh ingramoq, goh singramoq.

3) Zohid ishqin desaki, qilg‘ay fosh,

Yig‘lamsinuru ko‘ziga kelmas yosh.

Ma’nosи: Zohid o‘z ishqini izhor qilganda yig‘lamsiraydi-yu, lekin ko‘ziga yosh kelmaydi. Uning sevgisi qalbaki demak.

4) Ul oyki kula-kula qirog‘latti meni,

Yig‘latti demayki, siqtatti meni.

Ma’nosи: Ul oy yuzli kulgi bilan meni asir qildi, meni nafaqat yig‘latti, balki siqtatti.

5) Ishim tog‘ uzra har yon ashk selobini surmakdur,

Firoq oshibudin har dam budud yanglig‘o‘kirmakdur.

Ma’nosи: Uning ishqida mening ishim ko‘zdan qon yoshlarni oqizmoq, ayriliq azobida har dam bulut kabi o‘kirib yig‘lamoqdir.

6) Navoiy, ul gul uchun hoy-hoy yig‘lama ko‘p,

Ki ha deguncha ne gulbun, ne g‘uncha, ne gul bor.

Ma’nosi: Ey, Navoiy bu bevafo gul uchun ko‘p hoy-hoy yig‘lama, chunki ha deguncha na gulbuta, na g‘uncha, na gul qoladi.⁵

Bu so‘zlar orasidagi ma’noviy farqni izohlash maqsadida keltirilgan misollar o‘zining mukammalligi bilan diqqatga sazovordir. Keltirilgan misollardan shu narsa yaqqol ko‘rinib turibdiki, “o‘kirmak”, “hoy-hoy yig‘lamoq” so‘zlari yig‘i holatining kuchli darajasini ko‘rsatmoqda.

Yuqoridagi ma’lumotlardan ko‘rinib turibdiki, Alisher Navoiy ongli ravishda yetti guruhi so‘zlarni ma’no darajalanish asosida birlashishini ko‘rsatadi. Bu buyuk so‘z san’atkorining faqat “Muhokamat-ul- lug‘atayn” asarida maxsus ajratgan so‘zlardan bir misol edi. Agar o‘zbek she’riyati sultoniga g‘azallarini ma’noviy darajalanish nuqtayi nazaridan o‘rganishni oldimizga maqsad qilib qo‘ysak, bunday so‘zlar qatori bir necha yuzga yetishi va shoir ongli ravishda darajalanuvchi so‘zlarni ishlatib, mubolag‘a sohasida maxsus badiiy san’at yaratganining guvohi bo‘lsak kerak.

Ko‘rinadiki, Alisher Navoiy asarlarida darajalanuvchi so‘zlardan foydalanish san’ati mavzusi bir necha tadqiqotlar manbai bo‘la oladi.

So‘zlar orasidagi ma’noviy darajalanishni boshqa tilshunoslar ham qayd etishgan. Bu tilshunoslar fikrlari M.Fayzullayevning ishida ancha mufassal tahlil etilgan. M. Fayzullayev ishida so‘zlarda ma’no darajalanish xususida J.Lokk, L.N Tolstoy, E. Sepir, D. Bolinjer, R. Safarova va boshqa tadqiqotchilarininig lug‘aviy ma’noda darajalanish xususidagi mulohazalari atroficha tahlil etilgan.

So‘z ma’nolarida darajalanishni alohida muammo ekanligi R.Jabborova, S.G‘iyosov va M.Narziyeva ishlarida ko‘tarilgan.

Graduonimik qatordagi so‘zlar qandaydir bir sema bilangina emas, balki bir-biriga aloqador bo‘lgan bir necha semalar va uslubiy bo‘yoqlar bilan ham darajalana oladi.

Graduonimik qatorda belgini darajalanib, oshib, kamayib borishida miqdoriy o‘zgarishlarning sifat o‘zgarishlariga o‘tishi qonuni tajallanadi.

⁵ Orifjonova Sh. O’zbek tilida lug‘aviy graduonimiya. f.f.n. dess. avtoreferat. – Toshkent, 1997. 16-bet

Graduonimiya termini dastlab graduonomiya deb atalgan. Bu termin fonologik “gradual oppozitsiya” atamasidagi “gradus” grekcha daraja va sinonomiya, omonomiya, antonomiya so‘zlaridagi-nomiya tarkibiy qismi asosida hosil qilindi.

Keyinchalik graduonimiya atamasi (darajalanish) M. Narziyeva, S.Saidov, G. Ne’matova, O.Bozorov ishlarida keng qo’llanildi. H.Ne’matov, R.Rasulov, M.Narziyevalarning o‘quv qo’llanmalarida darajalanish, darajalanish qatorlari (graduonimiya, gradual oppozitsiya) kabi tilshunoslik atamalarini ishlatish bilan bu tushuncha o‘zbek tilshunoslida mustahkam o‘rnashib oldi deyish mumkin. Bugungi tilshunoslik fanimizda graduonimiya va uning o‘zbekcha ma’nodoshi darajalanish atamalari so‘zlararo ma’noviy munosabatlarning bir ko‘rinishini atovchi ilmiy tushuncha sifatida ommalashmoqda.

O‘zbek tilida darajalanish graduonimik qatorlar haqida Orifjonova Shoira ham ish olib borgan, u o‘zining “O‘zbek tilida lug‘aviy graduonimiya” kitobida bu mavzuga keng to‘xtaladi. Sh.Orifjonova o‘z nomzodlik dissertatsiyasida darajalanish qatorlari, umuman, darajalanish haqida aniq ma’lumotlar bergen. U birinchi bo‘limda so‘z turkumlarining har birini graduonimik qatorlarga qo‘yib o‘z mulohazalarini aniq faktlar asosida bayon qilgan. Bir so‘z turkumining graduonimik qatorini tuzishda u graduonimik qatorlarda sinonim, antonim qatorlarini ham ko‘rsatib misollar bilan asoslab bergen.

A.Hojiyev ham graduonimik qatorlarga to‘xtalib o‘zining qimmatli mulohazalarini bayon qiladilar. Olmoshlar graduonimik qatori haqida U.Tursunov, J.Muxtorov Sh.Rahmatullayevlar ham gapirib o‘tganlar va quyidagicha to‘xtamga kelganlar: “Ko‘rsatish olmoshlari so‘zlovchi bilan ko‘rsatilgan predmet orasidagi masofaning uzoq-yaqinligiga, voqeа sodir bo‘lgan vaqtga qarab qo’llanadi. Bu olmoshi so‘zlovchiga ancha ayon bo‘lgan, yaqindagina eslatilgan predmet, voqeani yoki umuman predmetlarni ta’kidlab ko‘rsatish uchun ishltiladi”. Qadimdan to bugungi tilshunos olimlarimiz yaratgan ishlar ayni bugun uchun juda qimmatli manba bo‘lib kelmoqda. Biz ularni o‘qib graduonimik qatorlarning hali pichoq

tig‘i tegmagan juda ko‘p jihatlari borligi va ular hamon o‘z yechimini kutayotganligiga yana bir bora amin bo‘lamiz.

II BOB. FE’LLARDA DARAJALANISH

2.1. Harakat fe’llarida darajalanish

Fe’llar, avvalo, o’zlarining ma’noviy mundarija ko‘lamlari bo‘yicha tor-keng bo‘lishlari (urushmoq – urishmoq, gapirmoq – bahslashmoq, jo‘namoq(bir kishi)- qo‘zg‘almoq(xalq), gandiraklamoq(bir kishi) chayqalmoq (xalq), harakatning natijalanib borishiga ko‘ra: sof harakat (uchmoq, yugurmoq, o‘qimoq)- harakat-holat (sevinmoq, uyg‘onmoq, kulmoq)- holat (qarimoq, qizarmoq, yemirilmoq). Fe’llar, avvalo, o’zlarining ma’noviy mundarija ko‘lamlari bo‘yicha tor-keng bo‘lishlari, shuningdek, fe’llar boshqa so‘z turkumlari bilan fe’l, harakat nomi-ot, fe’l-sifatdosh-sifat, fe’l-ravishdosh-ravish, fe’l- funksional forma-bog‘lovchi, fe’l funksional forma-ko‘makchi, fe’l- funksional forma- yuklama, fe’l- fe’lning predikativ formasi- undov(yashang, hormang) fe’l – fe’lning predikativ formasi-modal so‘z(eshitishimcha, aytishlaricha)kabi darajalanishlariga (fe’lli belgilarning kamayib borishi)kabi.

Darajalanishlarni fe’l kategoriyalari va funksional formalarida ham ko‘rish mumkin.

Fe’llarning bo‘lishli (tasdiq), bo‘lishsiz (inkor), belgilari aslida ma’lum tutashishlarga, yaqinlashishlarga egadir: o‘qigan- o‘qigan bo‘lsa kerak- o‘qigandir- o‘qigan ko‘rinmaydi- o‘qimagan ko‘rinadi- o‘qigan emas- o‘qigani yo‘q.

Ushbu dajalanishbiror oppozitsiyasiga qo‘yilgano‘qigan- o‘qimagan formalari o’zlarining ekspressiv (aniqlik modalligining kuchayishi asosida) formalariga ham egadir. (o‘qigan- o‘qimay qo‘ymagan- o‘qigan-a- o‘qigan(mutlaqo o‘qimagan))::

Fe’llarning o‘timli-o‘timsizligida:

- a) Harakatning predmetga qisman o‘tganligi: nondan yemoq, suvdan ichmoq.
- b) Harakatning predmetga butunlay o‘tganligi: nonni yemoq, suvni ichmoq.

Ba’zan o‘timlilik uch bosqichli bo‘lishi ham mumkin:

- a) Dastlabki yo‘nalish: nonga qarang (dasturxonga qarang):
 - b) Qisman o‘tish (nondan yeng);
 - c) To‘liq o‘tish (nonni yeng) kabi.

Nisbat.(daraja) kategoriyasi:

- a) Subyektning harakatni bajarish mavqeiga ko‘ra; aniq-o‘zlik- birgalik- orttirma-majhul;
- b) Harakat bajarilishida shaxslar miqdorining oshib borishi: o‘zlik- orttirma-birgalik;
- c) Harakat bajarilishida o‘zga shaxslarning ta’siriga uchrush darjasи: mo‘tadil (aniq, o‘zlik, majhul)- tenglik yoki hamkorlik(birgalik)- tobelik(orttirma);
- d) Harakat aniqligining kamayib (uzoqlashib) borishi: aniq- o‘zlik-birgalik- orttirma- majhullik. Ayrим nisbat turlari ichki semantikasidagi darajalanishlarga misollar: o‘zlik nisbatidagi harakatning yo‘nalishi bo‘yicha:a) ichki ruhiy (seskandi, taajjublandi, faxrlandi);
- c) Sirtqi- fiziologik (yuvindi, kiyindi)- makoniy (burildi, ko‘rindi) kabi. Ayrим hollarda nisbatlik ma’nosи leksik ma’no bilan Grammatik ma’noni o‘zida tutashtiradi (musobaqalashmoq, tinchlanmoq) va oraliq mavqega ega bo‘ladi.

Fe’lda aks etgan harakat mundarijasivoqeliksiz (hodisaga) aylanish imkoniyatiga ko‘ra quyidagicha darajalanishi mumkin: mayli-buyruq-istak mayli-shart va shartli mayllar- xabar mayli. O‘z-o‘zidan tushuniladiki, buyruq-istak maylining I, II, IIIshaxs formalarinozik istakdan(I shaxs) harbiy buyruqqacha(III shaxs)darajalanishi mumkin. I shaxsning ichki semantikasida ham qator nutqiy darajalanishlarni ko‘rsa bo‘ladi: men ham borsammikan (kuchsiz istak)- men ham borayin (istak-iltimos)- men ham borayinda (iltimos-istak) mening ham borganim bo‘lsin (o‘z-o‘ziga qat’iy da’vat) kabi.

Har bir funksional forma turi ichida hamo‘ziga xos tarzdagi darajalanishlar ko‘zga tashlanadi.Xususan, harakat nomi shakllarida harakatning so‘nib, predmet tushuncha tomon borilishi quyidagichadir: -*moq-v(uv)*- (i) sh.*O‘qimoq-* *o‘quv-o‘qish*. Shu boisdan ham -(u)v va (i)sh li harakat nomlarida leksiklashish hamda otga qo‘sishlar ko‘p uchraydi: *yig‘ilish-* *o‘qish-urish-* *uchrashuv-* *saylov-* *tanlov*.

Sifatdosh shakllari ham harakat belgisining kamayib borishiga ko‘ra quyidagicha tartiblandi: yotgan- digan- gan- r(ar)- (u)vchi. Masalan: oqayotgan- oqadigan- oqqan- oqar- oquvchi.

Bunda -(u)vchi formaning sifatga yaqin forma ekanligini ko‘p so‘zlarining shu shakllarida sifatlash va sifat orqali otga o‘tganligidan ko‘rish mumkin: o‘qituvchi, yozuvchi, o‘quvchi, ko‘ruvchi, kuzatuvchi kabi. Shuningdek, ravishdosh formalarining fe’l ma’nolarini kuchsizlantirib borishlarini quyidagi qatorlarda bilsa bo‘ladi: -a/y- b- gach- guncha- gani-. Masalan: bora-bora: o‘qiy- o‘qiy) harakat ma’nosи kuchli- borib- borgach (payt ma’nosи kuchaygan)borguncha- borgani (sabab).

Biz fe’llarning darajalanishiga to‘xtalishni o‘z oldimizga maqsad qildik.Bundan oldin fe’l so‘z turkumi haqida qisqacha ma’lumotlarni aytishni o‘zimizga joiz deb bildik. Predmetning harakat- holat belgisini anglatadigan leksemaga fe’l leksema, bunday leksemalar birgalikda fe’l leksemalar turkumi deyiladi.Fe’llarning modal formalari deb ataluvchi va harakatning bir martalik yoxud shu holatning uzlucksiz takrorlanuvchanligini ifodalovchi shakllar ham harakat miqdorining oz yoki ko‘p davom etishiga xizmat etganligi uchun bularni ham morfologik graduonimiyalar sifatida qarash mumukin.Masalan:Cho‘qi- cho‘qila, quv- quvla, turt-turtkila, kul-kulimsira, oqar- oqarish, to‘l-to‘lish kabi.Xuddi shuningdek, qarab qo‘ymoq- qarab-qarab qo‘ymoq. Harakatning bajarilish holati, usuli yo‘nalishi va bularga oidmodal ma’nolarning ifodalanishiga xizmat qiluvchi ko‘makchi fe’llar doirasida ham darajalanish salmoqli o‘rin egallaydi. Ko‘makchi fe’llarning darajalanish hodisasini quyidagi misollar asosida ko‘rshimiz mumkin: boshlanish fazza (boshla, kel, ket)- bajarish yoki davomlilik fazasi (yot, tur, yur, o‘tir, bor, ber)- tugallikka yaqinlashish fazasi (qol, yoz)- to‘liq bajarilish fazasi (bo‘l, bit, bitir, chiq, et, o‘t, ol, qo‘y, ket, yubor, tashla, sol, tush).

Imkoniyatdan voqelikka borish darajasi: borib bo‘ladi- bora yozdi- bora oldi/ bora bildi,davomlilikning darajalari: o‘tira tur(qisqa)- o‘tirib tur(uzoqroq), yozdi oldi(qisqa)- yozib oldi (uzoqroq), o‘tdi-ketdi (qisqa)- o‘tib ketdi (uzoqroq), o‘qidi-berdi (tez)- o‘qib berdi(sekinroq), chanqab ketdim (kuchsiz)- chanqab o‘ldim (kuchli), pisha boshjadi- pishib kelyabdi- pishib ketdi, semirayozdi- semirib qoldi- semirib ketdi, kulayozdi- kulib yubordi- va hokazo.

Nihoyat, mustaqil fe'llarning ko'makchi fe'l va undan affiks tomon borishini ko'rish mumkin.

To'liqsiz fe'lllar ham modallikka (aniqlikdan gumonlikka) darajalanish xususiyatiga egadir: edi, ekan, emish (kelgan edi- kelgan ekan- kelgan emish).

Modal, taqlid, undov hamda ko'makchi, bog'lovchi, yuklamalar mustaqil morfologik formalarga ega bo'la olmaganliklari uchun bu sath nuqtayi nazaridan darajalanish imkoniyatiga ega emaslar.

Fe'l leksemalar predmetning harakatini(yoz, bor, kel), shuningdek holatini (uxla, gulla) anglatadi. Shunga ko'ra fe'lllar ikki katta guruhga, ya'ni harakat fe'llari va holat fe'llariga ajratiladi. Harakat fe'llari o'z-o'zidan ma'lumki jismoniy faoliyat natijasida amalga oshadi. Masalan, o'yna fe'lini olsak, o'ynash uchun inson ma'lum bir jismoniy harakatni amalga oshiradi. Holat fe'llari esa ichki kechinmalar asosida amalga oshadi. Masalan, uyalmoq fe'lini olsak, u insonning ichki kechinmasi asosida amalga oshadi, bu misollardan holat fe'llari faqat insonlarga xos hodisa ekan degan noto'g'ri xulosaga kelmaslik kerak, holat fe'llari shuningdek, narsalarning bir holatdan ikkinchi holatga o'tishini ham ifodalaydi. Masalan, Gul qizardi gapida biz gulni bir holatdan ikkinchi holatga o'tganini kuzatamiz. Endi fe'l leksemalari orasidagi darajalanish qatoriga to'xtalamiz.

O'zbek tilida ilk graduonimik qatorni Alisher Navoiy" "yig'lamoq", "bezanmoq", "tamshimoq" so'zlar asosida ajratgan edi. Bu so'zlar orasidagi ma'no farqlamio'zining "Muhakat-ul-lug'atayn" asarida go'zal misollar bilan ko'rsatibo'tgan. Biz ham fe'llar orasidagi darajalanish masalasini ko'rsatishga harakat qildik.

Masalan, nutqiy faoliyatni bildiruvchi fe'lni olsak, shivirlamoq~pichirlamoq~so'zlamoq~ gaapirmoq~baqirmoq~dodlamoq kabi fe'llarning darajalanishi gapirish ohangining darajasiga qarab pastdan balandga qarab o'sib boryapti.

U sekingina "men sendan roziman", - deb shivirladi.

Salima oxirgi so'zlarini pichirlab aytdi.

U baland ovozda notiqlardek so'zlay ketdi.

"Gapir, nima gaping bor"- dedi zardali ovozda.

“Voy- dod yordam”, - deb baqirdi.

Og‘riqdan dodladi.

Harakat natijasi fe’llari: teshmoq, o‘ymoq, kovlamoq, qazimoq.

Masalan: Paqir qo‘lidan tushib ketib teshildi.

Ha yashshamagur, ko‘zlarining ‘yib olaman hozir.

Bu yerdan xalqning ko‘p yillik orzusi bo‘lmish quduq kovlanib suv chiqarildi.

Kanal qazish ishlari ko‘z ochib yumguncha boshlanib ketdi.

Bizyuqoridagi misollardan bu fe’llarning darajalanishiga guvoh bo‘lishimiz mumkin.

Shuningdek, darajalanishni quyidagi fe’llarda ham kuzatishimiz mumkin;

Tasvirlamoq, ta’riflamoq, tavsif qilmoq, vasf qilmoq, xarakterlamoq.

Suratini rasmini chizmoq ma’nosida qo‘llanuvchi fe’l.⁶

Zargarov sahrodagi ishlarning miqyosini yaxshi tasvirlab berdi.

Yigit sevgilisini juda chiroyli qilib ta’riflab berdi.

U bu ishning tavsifini qilib berdi.

U sevgan yorini go‘zal so‘zlaru , ajoyib maqtovlar bilan vasf qilib berdi

U sizni shunchalik yaxshi biladiki, sizni bemalol xarakterlab bera oladi.

So‘ramoq, tilanmoq.

So‘ramoq fe’lining 4-ma’nosи tilanmoq fe’li bilan ma’nodoshlik hosil qilib, tilanmoq fe’li nisbatan kuchliroq ma’no ifodalaydi.

Birov biror nima yeb turgan bo‘lsa uyalmay so‘rayveradigan odati ham bor.

Nomarddan yordam so‘rama, yuzingga soladi.

Mendan unaqa ko‘p narsani tilanma.

Bermoq, tortiq qilmoq, hadya qilmoq, sovg‘a qilmoqbu darajalanish qatori bermoq fe’lidan boshlangan bo‘lib, bermoq shunchaki kimgadir nimanidir berish ma’nosini ifodalasa, darajalanish qatori oshgan sayin, ma’noviy bo‘yoqdorlik oshib boryapti. Bularni quyidagi misollarda ham farqini ko‘ishimiz mumkin:

Kitob so‘rab kelgan ekan, berib yubordim.

Bu qizni sizga tortiq qilamiz.

⁶O’zbek tilining izohli lug’ati.M.Rus-tili, 2- tomlik, 131-bet.

Arzimas bo‘lsa ham ushbu sovg‘ani sizga tug‘ilgan hunizga hadya qilamiz.

Sarvinozga nima sovg‘a qilding?

O‘pmoq, bo‘sа olmoq. Bu qatordagidara jalanuvchi fe’llarda ham oddiy o‘pmoq ma’nosи va kuchliroq bo‘sа olmoq ma’nosini kuzatamiz.

Dadasi qizini peshonasidan o‘pib qoydi.

U qizning ehtirosli lablaridan bo‘sа oldi.

Urishmoq, janjallahashmoq.

Urishmoq fe’lining ma’nosи aloqani uzadigan darajada munosabatni yomonlashtirmоq ma’nosida kelganda *janjallahashmoq* fe’li bilan ma’nodoshlik hosil qiladi vadarajalanish qatorining boshida turadi, chunki urishmoq nisbatan kuchsizroq munosabat ifodalaydi⁷.

Nega nuqlу bir-birlaringizni dilini og‘ritib, urishasizlar.

Bo‘ldi qilinglar, janjallahashmanglar!

Sharhiamoq, tushuntirmоq, tushuncha bermoq, izohlamoq.

Bu darajalanish qatorining boshlanishidagi sharhiamoq fe’li biror narsaning mazmuni, mohiyatini ochib berish, tushuntirib berish⁸ ma’nosida qo‘llanganda bu so‘zlarga ma’nodoshlik hosil qiladi. Bu qatordagi boshqa ma’nodosh fe’llarga nisbatan kuchsizroq ma’no ifodalaydi.

Dadasining supada yotib qolganini ham qiz o‘zicha sharhladi⁹.

Bu mavzuning murakkabligini tushuntirib berdi.

Bu mavzuda tushuncha berdi.

Gap nima haqida borayotganini, mavzuning jiddiyligini menga izohlab berdi.

Ko‘z tashlamoq, ko‘z yogurtirmоq, qaramоq, tikilmoq.

Ko‘z tashlamoq fe’lidan boshlangan darajalanish qatori *tikilmoq* fe’li bilan yakunlanadi. *Ko‘z tashlamoq* bir lahzalik bo‘lsa, *ko‘z yogurtirmоq* nisbatan uzoqroq, *qaramоq* ozgina davomli, *tikilmoq* esa juda uzoq muddatli qarash

⁷O‘sha kitob, 279

⁸O‘sha kitob, 401

⁹H. G’ulom, Toshkentliklar

ma’nosini anglatgani uchun darajalanish qatorini yuqoridagidek tuzib chiqishni o‘zimizga ma’qul ko‘rdik.

Qo‘lidagi sumkaga ko‘z tashladi.

Xatga birrov ko‘z yogurtirib chiqdi.

Menga unday qarama!

Nega buncha tikilib qolding.

Bu misollardan ham bu darajalanish qatoridagi farqlarni ko‘rishimiz mumkin.

Pistaqi olmoq, chertmoq, urmoq. Fe’llarida ham ma’no kuchayishini kuzatamiz. *Endi bir sizdan pistaqi olarkanimizda. Yutqazsa yutqazganni boshidan chertadi. Nega urasan, ahmoq?*

Urmoq, tanobini tortmoq, surobini to‘g‘irlamoq, kaltaklamoq, do‘pposlamoq.

Yuqoridagi darajalanish qatorini nihoyalagan “urmoq” fe’li bu darajalanish qatorining boshlanishini tashkil etmoqda, bunga so‘zlar orasidagi ularning ma’nosidagi farq asos bo‘lmoqda.

- *Otam o‘gay. Haydadi.....non bermaydi, onamni uradi. Haydadi....*

Sovuq yedim, amakijon.¹⁰

Ha yashshamagur, sen hali yana qaytib kel, tanobingni tortmasammi?

Xo‘jayin bu gaplardan keyin uni oldiga chaqirib rosa surobini to‘g‘irlab qo‘ydida.

Bechora eshakni ayovsiz kaltakladi. (Ertakdan)

Qo‘limga tushganda bir ayovsiz do‘pposlab xumoridan chiqaman.

Yotmoq, uxlamoq, dong qotmoq.

Bu darajalanish qatori yotmoq fe’li bilan boshlanib *dong qotmoq* fe’li bilan yakunlanadi, yotmoq shunchaki yotish hali uplash darajasiga yetmagan vauxlash uchun tayyorlanish ma’nosida bo‘lsa, uplash endi uyquga ketish, dong qotish esa juda qattiq uplash ma’nosini bildiradi.

Sho‘rlik qizginam, ikki kundan buyon bosh ko‘tarolmay yotibdi.

U shu o‘y-hayollar bilan uxbab goldi.

¹⁰OmonMuxtor, “Oppoqqor”

Kun bo‘yi dalada yurib charchab qolgan, shekilli, dong qotib qoldi.

Sayr qilmoq, kezmoq, aylanmoq.

Bu darajalanish qatoridagi *sayr qilmoq* fe’li hordiq chiqarish, tomosha qilish uchun biror joyga borish ma’nosini bildiradi *vakezmoq* nisbatan kengroq ma’no ifodalaydi va tomosha qilib yurmoq ma’nosidagi *aylanmoq* fe’li bilan ma’nodoshlik hosil qilib darajalanish qatorining kuchli darajasida turadi.

Yomg‘irda shalabbo bo‘lguncha ko‘chada sayr qildi.

U qizini axtarib butun yurtni kezib chiqdi.

Chol bozorni bir kun aylandi. (Omon Muxtor, “Oppoq qor”)

Yoqtirmoq,yaxshi ko‘rmoq, sevmoq, mubtalo bo‘lmoq,

Bu yerda esa so‘zlar manosi darajalanish qatorining boshidagi va oxiridagi so‘z ma’nosi deyarli bir xil va ma’no kuchaygan.

Bu qizni bir ko‘rishdako‘zlarini yoqtirib qolganman.

Jahlimni chiqarishni yaxshi ko‘rardi.

Men seni sevaman.

Seni ishqingda mubtalo bo‘libdiyu.

O‘ylamoq, fikr yuritmoq,fikrlamoq.

O‘ylamoq ma’nosidagi fe’l fikrlamoq ma’nosidagi fe’l bilan yakunlanadi, bunday darajalanish qatoriga qo‘yishimizga sabab ma’noning kuchayib borishini nazarda tutdik. Bu darajalanish qatorini tuzishda biz izohli lug‘atdagi ma’nolar qatoriga asoslandik.

Avval o‘yla, keyin so‘yla. (maqlol)

Bu mavzuni dolzarbligi haqida juda chuqur va uzundan uzoq fikr yuritdi.

Sen bu haqida chuqur fikrlab ko‘r.

Ildamamoq, yurmoq, yugurmoq.

Bu darajalanish qatorini ildamamoq fe’lidan boshlanishiga sabab ildamamoq oldinga harakat qilmoq, ozgina yurmoq ma’nosini ifodalasa yurmoq odatdagи harakat, chopmoq tezlik ma’nosini ifodalaydi, bu darajalanish qatori tezlikka qarab joylashtirdik.

U orqasiga qaramay ildamlab ketdi.

U nimagadir gapirmay yurib ketdi.

It quvlagach, qo‘rqanidan yugurib ketdi.

Ho‘plamoq, ichmoq, simirmoq.

Ho‘plamoq fe’lidan boshlanuvchi darajalanish qatori lab-lunj harakati bilan suyuqlikdan bir qismini og‘izga olmoq; bo‘lib-bo‘lib ichmoq ma’nosini anglatgani uchun bu darajalanish qatorinning boshida qo‘yishni lozim topdik, ichmoq nisbatan neytral ma’no ifodalagani uchun darajalanish qatorining o‘rtasida joylashtirdik, simirmoq fe’li esa kuchli ma’no ifodalaydi yanahammasini ichmoq ma’nosini ifodalagani uchun darajalanish qatorining oxirida, tepasida joylashtirdik.

Ovqat issiqligi uchun avval ho‘plab ko‘rdi.

- *Bir ichib ko‘ring. Keyin gap bor,- qistadi yigitva gandiraklab uning oldiga keldi.- oling.(O‘lmas Umarbekov, “Qiyomat qarz”)*

U chanqab kelib, ko‘zadagi bor suvni simirdi.

Ruxsat bermoq, javob bermoq.

Biror ishga ijozat bermoq ma’nosida javob bermoq bilan ma’nodoshlik hosil qiladi va darajalanish qatorini hosil qiladi.

Senga uyga kettishga kim ruxsat berdi?

- *Yur bittasini tutib kelaylik. Raisga o‘zimiz javobini beramiz.(O‘lmas Umarbekov,“ Qiyomat qarz”)*

Tayyorlanmoq, taraddudlanmoq, otlanmoq, yo‘lga chiqmoq.

Tayyorlanmoq fe’li bilan boshlanuvchi darajalanish qatori yo‘lga chiqmoq fe’li bilan nihoyalangan va ma’no darajasi kuchayib bormoqda.

Tayyorlan, kechga yo‘lga tushamiz.

Vaqtida keldiz, endi ketishga taraddudlanayotgandim.

Qatlamalar qatlanibdi

Kelin bola otlanibdi, yor- yor- yorey,

Otlanibdi.

Hamma narsasini yig‘ishtirib, yo‘lga chiqdi.

Siljimoq, qimirlamoq, qo‘zg‘almoq

Siljimoq fe’li bilan boshlanuvchi darajalanish qatori qo‘zg‘almoq fe’li bilan yakunlanyapti bunday darajalanish qatorini tuzganimizni izohlash uchun izohli lug‘atdagi bu so‘zlarning ma’nosiga to‘xtalib o‘tishni joiz ko‘rdik; siljimoq-joyidan qo‘zg‘almoq, jilmoq ma’nosida qo‘llanadi, qimirlamoq esa o‘rnidan qo‘zg‘alish ma’nosida qo‘llansa, qo‘zg‘almoq fe’li o‘rnidan turmoq yoki siljimoq ma’nosida qo‘llanar ekan.

Bundan shu narsa ko‘rinadiki bu fe’llarning qo‘llanilish darajasi graduonimik qatorga qarab o‘sib bormoqda.

Singlim, stulingizni ozgina siljiting.

Yoshi kattalarni ko‘rib ham o‘rnidan qimirlay demaydi.

Oshxonada odamlar uymalashib, chop-chop bo‘lib qolganini ko‘rib o‘tirgan Kamoliddin yuragini vahm bosib, rangi o‘zgardi; bo‘ynini cho‘zib o‘sha tomonga qarab turdida, oxiri sekin o‘rnidan qo‘zg‘alib, oshxonaga qarab ketdi. (O‘ktam Usmonov“Yana kelgan baxt”)

Yomon ko‘rmoq, nafratlanmoq, jirkanmoq. Bu darajalanish qatoridaa ham ma’no shunday kuchayib borganini kuzatamiz.

Nega tushunishmaydi axir, menga bunaqa mulozamatlar yoqmaydi.

Men seni qanchalik yomon ko‘rishimni tasavvuringning bir chetiga ham sig‘dirolmaysan.

Ayol bu erkakning gaplaridan ijirg‘anib ketdi.

O‘tgan umrini eslab ayol butun hayotidan o‘z-o‘zidan, o‘zini qamrab turgan jamiyatdan nafratlandi.

Tur yo‘qol, sendan jirkanam!.

Isbotlamoq, asoslamoq, dalillamoq, bo‘yniga qo‘ymoq.

Kimgadir nimanidir dalillashdan boshlangan darajalanish qatori kimnidir qaysidir ishni bo‘yniga qo‘yish bilan nihoyalanmoqda. Darajalanish qatori kuchayib, ortib borgan sari ma’noda ozgina o‘zgarish kuzatilmoqda.

Men aybsiz ekanimni butun oilam mahalla ko‘y, kollektivim oldida hali isbotlashim kerak edi.

U bu ish rejaning juda puxta ekanini ishonarli dalillar bilan asosladi.

Ishning dolzarbligini dalilladi.

U o‘zidan hamma aybni osonlikcha soqit qilib, mening bo‘ynimga qo‘ydi.

Umumlashtirmoq,xulosalamoq,yakunlamoq.

Bu fe’llarni darajalanish qatoriga joylashtirishda biz harakat natijasini nazarda tutdik, chunki birinchi ma’lum ish umumlashtiriladi keyin xulosalanadi undan so‘ng esa yakunlanadi.Bir qaraganda bu fe’llar bir ma’noni ifodalagandek tuyulsada, lekin ma’nosida nozik farqlikni darajalanishni kuzatishimiz mumkin.Shuning uchun bunday darajalanish qatorini vujudaga keltirishni ma’qul topdik.

Hamma fikrlarini umumlashtirdi.

Ana endi o‘z fikringizni xulosalang.

Ma’ruzangizni endi yakunlang.

Sir boy bermoq, og‘zidan gullamoq, gapidan ilinmoq, aytib qo‘ymoq. Buiboralarning darajalanish qatori “sir boy bermoq” iborasi bilan boshlanadi va “aytib qo‘ymoq” fe’li bilan yakunlanadi, bu qatorning boshlanishidagi ibora kuchsiz ma’no ifodalaydi va darajalanish qatoriga qarab kuchayib boradi.

Pismiq, sir boy bermaydi bir.

Baribir bir kun og‘zidan gullaydi.

U o‘zi bilmagan holda gapidan ilindi.

Birov so‘rasa, bu gapni aytib qo‘yadi u qo‘rqaq.

Darak bermoq,xabar qilmoq,ma’lum qilmoq. Bu darajalanish qatorining boshini tashkil qiluvchi “darak bermoq” fe’lining ma’nosи biror narsa yoki kishi haqida xabar ma’lumot bermoq bo‘lgani uchun bu fe’llarga ma’nodosh sifatida oldik, bu qatorni tashkil qiluvchi boshqa fe’llar ham shu ma’nodadarajalanish qatorining kuchayib borishini tashkil qiladi.

Muhabbatdan搭搭 darak beradi.

Bo‘layotgan voqealar haqida menga xabar qilib turasan.

Menga hammasini, sen qilayotgan ishlarni, ma’lum qildi.

Minnat qilmoq, ro‘kach qilmoq, pesh qilmoq.

Bu darajalanish qatorining boshida turgan “minnat qilmoq” iborasining ma’nosи qilingan yaxshilikni yuzga solish yoki boshqalarga gapirib yurish ma’nosini anglatadi, bu darajalanish qatorining o’sib borishini tashkil qilgan boshqa iboralarning ma’nosи shuni bilirsada, lekin ma’noda bo‘yoqdorlik kuchliligi bilan nozik farqlanadi.

Qilgan yaxshiliklarini minnat qilaveradi.

Bu yerda Nasiba tufayli yashayotganimni ro‘kach qilaverma ko‘p.

Uni deb bu amalga ko‘tarilganimni pesh qildi.

Yorilmoq, portlamoq.

Yorilmoq fe’li ko‘chma ma’noda kelganda portlamoq fe’liga sinonim bo‘ladi va portlamoq fe’lining ham ko‘chma ma’nosini sinonim sifatida olib bularni darajalanish qatoriga joylashtiramiz.

Axiyri poymonasi to‘lib bu g‘iybat-u tuhmatlar to‘g‘risida eriga yorildi.

U bu qiyinchiliklardan to‘yib, axiyri portladi.

Dardini bildirmoq, dardini aytmoq, aytmoq, yorilmoq

Bu darajalanish qatorini tuzishda ma’nodagi kuchayib borishni inobatga oldik va darajalanish qatorining so‘ngida joylashtirgan fe’limizning ma’nosи ko‘chma ma’noda kelganda bu fe’llarga ma’nodosh bo‘lishini kuzatamiz va yorilmoq fe’li ko‘chma ma’noda dardini aytmoq, ochilmoq degan ma’noni bildirishini izohli lug‘atdan bilishimiz mumkin.

U o‘zi bilmagan holda dardini bildirib qo‘ydi.

U menga gapirmaydi, faqat senga ishonib, dardini aytadi.

Dugonasiga ichidagi alam, dard, hasratlarini yorildi

Shipshitmoq,ogohlantirmaq, eslatmoq.

Bu fe’llarning bildirgan ma’nosining kuchliliga qarab darajalanish qatoriga joylashtirdik.Ularning darajalanish qatorini asoslab berish uchun ular bildirgan ma’noni izohini izohli lug‘atdan keltirdik.

Shipshitmoq-birovlarga bildirmasdan biror xabar yoki ma’lumot bermoq, bildirib qo‘ymoq.ogohlantirmaq- xabardor qilmoq, xabar bermoq.Eslatmoq-eslatib yodiga solib qo‘yish.

Bu haqida og‘iz ochmasligimni shipshib qo‘ydi.

Umuman gapirmasligi haqida ogohlantirdi.

Nazira menga bu haqida eslatdi.

Shang‘illamoq, qichqirmoq, hayqirmoq, arillamoq, chinqirmoq.

Kampir bolani odobsizlikda ayblab shang‘illadi.

Qizaloq og‘riqdan joni boricha qichqirdi.

Meni ko‘rib uzoqdan hayqirdi.

Bola alamidan arilladi,

Na muncha hangraysan?

Ovozi boricha ahmoq deya chinqirdi.

Ming‘irlamoq, g‘ulduramoq, to‘ng‘illmoq.

Bu fe’llarni darajalanish qatoriga joylashtirishda salbiy bo‘yoqdorlik oshib borishiga ahamiyat qaratdik. Buni asosini quyida berilgan misollarda ham ko‘rshimiz mumkin.

Ko‘p hamma narsadan norozilik qilib ming‘irlayverma.

U gapini yo‘qotib qo‘yib, g‘uldurab qoldi.

Mendan xafa bo‘lgancha to‘ng‘illab ketdi.

Vaysamoq, javramoq, sayramoq. Bu fe’llar ham salbiy bo‘yoqning oshishiga qarab darajalanish qatoriga joylashtirdik. Vaysamoq fe’lining ma’nosи izohli lug‘atda bema’ni gap qilmoq deganni bildiradi, javramoq fe’li hadeb gapiravermoq, zerikadigan darajada ko‘p gapirmoq ma’nosini bersa, sayramoq ko‘chma ma’noda kelganda bu fe’llardan ancha kuchli salbiy bo‘yoq ifodalaydi. Shunga ko‘ra bu darajalanish qatori o‘rinli.

Nima buncha vaysading?

Kampiro‘gli orqasidan javrab qoldi.

Farrux qizlarni ko‘rganda sayrab ketardi.

Valdiramoq, vaqillamoq, valaqlamoq. Bu darajalanish qatori ham salbiy bo‘yoqning oshib borishiga qarab darajalanish qatoriga joylashtirdik. Bu fe’llar bildiradigan umumiy ma’no o‘rinsiz gapirmoq bo‘lsa, salbiy bo‘yoq oshib bormoqda.

Uning ma’ni nema’ni valdiraydigan odati bor edi
Kampirga o‘xshab vaqilladingda.
Juda valaqlaydigan bo‘libsanda.

Bidirlamoq, chug‘illamoq, g‘ujillamoq. Bu darajalanish qatorini tuzishda gapirish harakatining tezligiga ahamiyat qaratamiz, bidirlamoq fe’li tez, labi labiga tegmay gapirmoq ma’nosini bersa, g‘ujurlamoq betinim sayramoq, gapirmoq ma’nosini beradi, shunga ko‘ra darajalanish qatorida biri boshida biri oxirida joylashgan.

Juda ko‘p bidirladingda.
Sanobar Salima bilan juda chug‘illab urushdi.
Qizlar bir-biridan qolmay g‘ujullahadi.

Piching qilmoq, kinoya qilmoq, kesatmoq, zaharxanda qilmoq.

Bu fe’llarni ham darajalanish qatoriga terishda salbiy bo‘yoqning oshib borishiga ahamiyat qaratdik. Bular past bo‘yoqdan kuchli bo‘yoqqa qarab oshib borgan.

U shunchalik nafrat bilan gapirardiki, har gapida piching qilardi.
U odamni teshib o‘tadigan darajada kinoya qildi.
Shu gapni nuqul kesataverasanmi?
Qalandarov zaxarxanda qildi: - **O‘zingiz ishbilarmon qizsiz!** Sizga bizning yordamimiz kerak emas! (A. Qahhor)

Mayna qilmoq, kalaka qilmoq, masxaralamoq, mazax qilmoq. Bu fe’llar kimnidir ustidan uning yomon sifatini aytib kamsitish kulish ma’nosini bildiradi, shunga ko‘ra ularni darajalanish qatoriga joylashtirdik va ular mazax ma’nosiga ega bo‘lgan so‘zlar ma’lum shaxs, uning xarakteri yoki biror qilig‘ini kulgili qilib ko‘rsatadigan, bu shaxsga nisbatan salbiy emotsiya uyg‘otadigan gaplar gapiradi.

Bechora bolani unaqa mayna qilmanglar.
Uning gaplarini hamma bolalar kalaka qilardi.
Mening yurishimni qizlar masxaralashdi.
O‘gay onasi uning ko‘ngli to‘lib gapirganini mazax qilib kului.

Tabriklamoq, qutlamoq, muborakbod etmoq. Bu fe'lllar ko'tarinki tantanavor ruhga ega bo'lgani uchun, tantanavor ruhning oshib borishiga qarab darajalanish qatoriga joylashtirdik.

Hurmatli ustoz, sizni bugungi ayyom bilan tabriklayman.

Hamma u erishgan yutug'i bilan qutladi.

Bu kunga yetganlar bor, yetmaganlar bor, sizni bugungi kun bilan chin dilimdan muborakbod etaman.

Urishmoq, So'kmoq, qarg'amoq, la'natlamoq. Bu fe'lllar odamni xafa qilmoq bo'yog'iga ega va salbiy ma'no kasb etadi, shunga ko'ra ularni salbiy bo'yoq oshib borishiga qarab darajaladik.

Dadam bir kun ayamni urushib berdi.

Qizargan ko'zлari bilan dadamga yeb qo'ygudek bo'lib qaradi-yuchaparosta qilib so'ka ketdi. (A.Qahhor)

Xalq dadil boradi.Ayniqsa xotin-qizlar dadil.Ular Nikolaydan tortib ellikboshiga qadar hammani qarg'ashadi.(Oybek, Qutlug' qon)

U butun umriga qo'shib o'zini lanatladi.

Jerkimoq, siltamoq.Bu fe'lllar salbiy bo'yoq anglatadi va o'zida yomon ko'rish bo'yog'ini saqlaydi va bu bo'yoq ortib borishiga ko'ra darajalanish qatorida joylashadi.

Bola onasiga mehr bilan yaqinlashgani sayin, ona bag'ritoshlik bilan bolasini jerkirdi.

Ona qanchalik bolasini erkalagani sayin o'g'il uni siltab tashlardi.

Tahqirlamoq,nafsoniyatiga tegmoq , haqorat qilmoq.

Bu fe'lllar kimnidir juda ayovsiz haqoratlamoq bo'yog'iga egalikni bildirgani uchun salbiy bo'yoqdorlik ma'nosи oshib borishiga qarab darajaladik.

Shuningdek, bu fe'lllar insonda tahqir hissini uyg'otish uchun qo'llanadi.

Nega meni buncha tahqirlaysiz?

Bu gaplar, tuhmatlar uning nafsoniyatiga tegsada, tishini tishiga qo'yib chidardi.

Men seni o'shanda haqarat qilib emas, suyib sinchalak degan edim yemoqchi bo'ldi. (A.Qahhor)

Til tekkizmoq, shaxsiyatga tegmoq, dashnom bermoq. Bu fe'llarning ma'nosi ham haqarat bo'yog'iga ega va yuqoridagi fe'llar ma'nosiga qaysidir ma'noda yaqin. Bu fe'llarni ham darajalanish qatoriga joylashtirishda salbiy bo'yoqning oshib borishini inobatga oldik.

Sen meni onamga til tekkizma!

U meni shunday gaplar bilan haqoratladiki, uning gaplari mening shaxsiyatimga tegdi.

Bu traktorist menga shuncha dashnom berib, ko'ngil uchun bir marta "ta'bir joiz ko'rilsa" demadi. (A. Qahhor)

Akillamoq, irillamoq, qopmoq. Bu fe'llar ko'chma ma'noda salbiy emotsiya uyg'otish uchun qo'llanadi va ko'chma ma'noda qo'llanib kelganda, bu bo'yoqlarni taqozo etadi. Shu xususiyatiga ko'ra darajalanish qatoriga joylashtirdik.

Ey, ko'r kuchukka o'xshagan akillama.

Farruhning jahli chiqqanidan irilladi.

Yaxshi topib gapirar, yomon qopib gapirar.(maqol)

Kaltaklamoq, do'pposlamoq, po'stagini qomoq. Bu fe'l va frazeologizmlar qattiq tanqid qilmoq ma'nosini beradi va shu bo'yoqning oshib borishiga qarab darajalanadi, fikrimizni misollar bilan dalillaymiz.

Bugun seni rosa gap bilan kaltaklashadiganga o'xshashyapti

U bu qadar tanqid ostiga olinib do'pposlanishini kutmagani uchun dovdirab qoldi.

Bu ketishda majlisda po'stagimni qoqib qo'limga berishadi.

To'nkamoq, tuhmat qilmoq, bo'xton qilmoq. Bu fe'llar faqatgina ayblast amalini emas nohaq ayblast amalini bildiradi shunga ko'ra salbiy bo'yoq oshib darajalanish qatorini tashkil qiladi.

Hamma aybini menga to'nkab, o'zi suvdan quruq chiqdi.

Menga bunaqa tuhmat qilmang, aylanay.

Menga ishoning, men bunday ishga qo‘l urmaganman, u menga bo‘xton qilyapti.

Hamma aybni menga to‘nkadi qo‘ydi-yu, o‘zi har galgidek suvdan quruq chiqdi.

Gap qilmoq, g‘iybat qilmoq, orqasidan tosh otmoq. Bu fe’llar biror odam to‘g‘risida boshqa odamga mish mish gaplar gapirish amalini bildiradi, bu ma’no ushbu fe’llarning umumiy ma’nosini tashkil qilsada, lekin ma’no kuchayib boradi. Shunga ko‘ra darajalanish qatorini tashkil qiladi, fikrimiz asosin quyida keltirilgan misollardan ham oydinroq ko‘ramiz.

Bu ayollar qizimni qachon tinch qo‘yib, gap qilishmas ekan?

Mahalladagi ayollar juda yomon bo‘lishgan, bir-biri bilan urishgan, bir-birining g‘iybatini qilgan.

Nimaga buncha begunoh odam orqasidan tosh otdingiz.

Undamoq, da’vat qilmoq, buyurmoq. Bu fe’llar nutqiy da’vatni bildiradi va izohlilug‘atda biror ish harkatni bajarishga chaqirmoq ma’nosini quyidagi fe’llar uchun umumiy ma’no ekanini guvohi bo‘lamiz. Shunga ko‘ra quyidagi darajalanish qatoriga joylashtiramiz, fikrimizni quyidagi misollar bilan yanada ishonarliroq qilib yoritamiz.

Men xohlamasam ham ,shu ishni qilishga meni undadi.

Siz saylovda odamlarni menga ovoz berishga da’vat qilingda.

Sen menga hali uyalmay netmay shu ishni buyuryapsanmi?
Yalinmoq,yolvormoq, o‘tinmoq. Bu fe’llar kuchli iltimos ma’nosini bildiradi va shunga ko‘ra darajalanish qatoriga joylashtiriladi va misollar yordamida yanada oydinlashtiriladi.

Nimaga yalinasan,qo‘y ketsa ketaversin.

Yolvormang buvi, bularga ham boqqan balo bor.

O‘tinib so‘rayman,shu norasidaga rahm qil.

Otamlashmoq, gurunglashmoq, hangamalashmoq, dilkashlik qilmoq. Bu fe’llarning ma’nosи “berilib, ezilib suhbatlashmoq”yo‘sinda ta’riflanishi mumkin.Bu ma’no ushbu fe’llar uchun umumiylikni tashkil qilsada lekin, baribir

ma'noda kuchayib borish kuzatiladi. Shunga qarab darajalanish qatoriga joylashtiriladi.

Kel o'rtoq, bir otamlashaylik.

Kechgacha ikki dugona gurunglashib qolib ketishdi.

Uni bunaqa paytda yolg'izlatib qo'yma, oldiga tez-tez borib hangamalashib tur.

Men kimgadir yuragimni yorgim u bilan dilkashlik qilgim kelyapti.

Kelishmoq, shartlashmoq, til biriktirmoq. Bu fe'lllar ma'nosida murosa, bitim manosi sezilib turadi va ma'no kuchayib borgan sari darajalanishni tashkil etadi.

Ular bu masala haqida bir to'xtamga kelib kelishib olishdi.

Ertaga shu paytda maydonda uchrashishga shartlashishdi.

Birgalashib zeboni olib qochishga til biriktirib olishdi.

2.2. Holat fe'llarida darajalanish

Holat fe'llarida holat ma'nosini anglashiladi.

Dardlashmoq, hasratlashmoq. Bu fe'llarda insonning ichki kechinmalarini kim bilandir o'rtoqlashmoq ma'nosini anglashiladi. Shunga qarab darajalanadi va darajalanish qatoriga joylashtiramiz.

Sen bilan bir dardlashgim keldi-da, bolam.

Yigitlardan yuqoriyoqda ikki dehqon o'tirar, bu yil sabzi-piyozning bozori kasodligidan va ulovsizlikdan hasratlashshar edilar. (Oybek, Qutlug' qon).

Hayolidan o'tkazmoq, o'ylamoq, ong-u shuri bilan o'ylamoq. Bu fe'llar kimnidir o'ylamoq ma'nosini bildirsada, o'ylash vaqtinina zarda tutib darajaladik. Hayoldan o'tkazmoq bir lahzalik, o'ylamoq ancha uzoqroq, ong-u shuri bilan o'ylamoq butun hayolini egallamoq ma'nosini anglatgani uchun shunday darajalanish qatorini tuzishni lozim topdik.

Sizni o'zim endigina hayolimdan o'tkazib turgan edim.

Nega faqat siz haqizda o'layman?

Bola qizni shunchalik sevardiku, tun-u kun ongu shuuri bilan u haqida o‘ylardi.

O‘ylamoq, fikrlamoq, mulohaza qilmoq. Bu fe’llarning darajalanish qatorining boshini tashkil qilgan o‘ylamoq fe’lining boshqa ma’nosida qo‘llanganda bu fe’llarga ma’nodosh bo‘ladi. Shu munosabatiga ko‘ra darajalanishni tashkil qiladi.

Bu mavzu haqida chuqur o‘yladi.

U bu mavzu haqida tun-u kun fikrlardi.

Bu ishni chuqur mulohaza qildi.

Umid qilmoq, istamoq, xohlamoq. Bu fe’lar istak xohishni kuchayib borishini ifodalaydi va bu fee’llarning umumiy ma’nosini tashkil etadi, shunga qaramay bu fe’llar orasidagi ma’nodarajasidagi farqni kuzatishimiz mumkin. Va shu ma’noni darajasiga qarab graduonimik qatorga joylashtiramiz.

Yo, Razzoq, seni umid qilib, hayratlanib va hatto anglamay sevaman, biroq qo‘rqib sevsam ishonma, qo‘rqib sevsam bu sevgimdan quvonma, qo‘rqsam aldayman, aldاسам do‘sit bo‘lmayman. (G. Ernazarova, Tiyramoq tushlari)

Men ham sen buyurganingday emas, o‘zim istaganimcha yashashni istayman.
(G. Ernazarova, Tiyramoq tushlari)

Men seni ko‘rishni qanchalik xohlashimni bilsang edi.

Sezmoq, anglamoq tushunmoq. Bu darajalanish qatorini boshida turgan sezmoq fe’li sezgi organlari orqali his etmoq ma’nosini anglatadi va shu munosabatni ifodalanishiga qarab darajalanish ortib boradi. Shu munosabatning ortishiga asoslanib darajalanish qatorini tuzdik.

Men qilayotgan ishimning xatoligini ich ichimdan sezib turardim.

Ana endi sening bu ishdan maqsading aslida nima ekanini angladim.

Seni juda yaxshi tushundim.

Esdan chiqarmoq, unutmoq. Bu fe’llar anglatgan umumiy ma’no yodidan, xotirasidan ko‘tarilmoq ma’nosи bo‘lsada, bu fe’llarda ham darajalanish kuzatiladi va ularni quyidagicha darajladik hamda fikrimizni misollar bilan ko‘rsatishga harakat qildik.

Men sen haqingdagi barcha xotiralarni allaqachon esimdan chiqarganman.

Maktab yotqxonasida o’tkazgan birinchi tunimni hanuz unutolmayman.(G.Ernazarona, Tiyramoq tushlari.)

Achinmoq, afsuslanmoq, pushaymon qilmoq.

Bu fe’llar afsuslanish ma’nosini o‘zida umumiylarini sifatida saqlasa-da, lekin baribir ma’noning past darajadan yuqori darajaga ko‘tarilib borishini ko‘ramiz, buning aniqroq ifodasini misollardan anglashimiz mumkin.

Bugun uning uchun dunyo faqat oq va qora ranglardangina iborat, endi u hech kimni sog‘inmaydi, hech kimga achinmaydi (doimiy sog‘inch ham oxir-oqibat odamni bag‘ritosh qilib qo‘yarkan)(G. Ernazarova, Tiyramoq tushlari)

Quvonmoq, xursand bo‘lmoq, mammun bo‘lmoq. Bu fe’llar quvonch ma’no bo‘yog‘i bilan umumiylarini tashkil qilsada, lekin ko‘tarinkilik ruhi oshib boradi va bu darajalanish qatorini tashkil qiladi.

Seni ko‘rganda quvonchdan ko‘zlari chaqnaydi, negaki, u seni sevadida.

Ko‘zlarining menikiga o‘xshaydi. Dadangga o‘xhash og‘ir, bosiq, vazmin ekaningdan xursandman.

Bundoq o‘ylab qarasam, u meni “aybni bo‘ynida” bo‘lib uydani chiqib ketishimni, daydi- “bomj” ga aylanishimni poylaganga o‘xshaydi. Men ahmoq esa uning bu ‘jonkuyarlik”laridan mammun edim.

Aybidan o‘tmoq, kechirmoq.

Bu fe’llar uchun umumiylarini nuqson, qusur, kamchiligidano‘tmoq bo‘lsada, lekin bu fe’llar orasida nozik ma’no farq bor. Ya’ni ma’no bir fe’ldan ikkinchisiga qarab kuchaymoqda. Bu fe’llardagi darajalanish qatorini tashkil qiladi.

U shunday toza ko‘ngilli qiz ediki, hammaning aybidan o‘tdi.

Istaganingdan ortig‘ini bilolmasam, tiyiqsiz xohishlarim burch va mas’uliyat otlig‘ zanjirlar bilan kishanlabtashlangan, ehtirosim jilovi nomusning qo‘liga tutqazib qo‘yilgan, tamoman begona, yot bir umrda yashayotgan bo‘lsam ham sizni kechirayotgandayman.

Umid qilmoq, xomtama bo‘lmoq.

Bu fe'llarning umumiy ma'nosи nimagadir ko'z tikmoq shundan umid qilmoq bo'lsa-da, lekin unmaydigan narsani umid qilmoq, qo'lga kirar deb behudaga ishonmoq ma'nosи tomon ketadi va shunga qarab darajalanish qatoriga joylashtiriladi.

Sen biz bandalaringnibadxulqligimiz, xunxo'rligimiz, ochko'zligimiz, dilozorligimiz, zinokorligimiz, iyemoni zaifligimiz uchun jazolaysan; biz gumrohlar esa sening yana avf etishingdan umidvor takror va takror gunoh so'qmoqlaridan yuramiz, g'azabingdan qutulib qolarman deya umid qilamiz.(G.E, Tiyramoq tushlari.)

U menga qilgan bu yaxshiligi evaziga sizdan nimadir xomtama bo'lyapti.

Tortinmoq, uyalmoq.

Bu fe'lllar uyalib, begonasirab yoki biror boshqa andisha bilano'zini tortib, tiyib turmoq, iymanmoq ma'nosini beradi.Darajalanish qatori ortib bu fe'lllar ma'nosи kuchayadi.

Saida sendan juda tortinadi-da.

Agar men shavqatsiz aqlimga qulq solsam, u qo'yayotgan sanoqsiz chegaralarni buzmasam,qalbni muhabbat yog'dulari-la munavvar etmasam,shundog'am rangsiz kunlarim butunlay qora bo'lmaydimi, aqlimning amr-u ma'ruflari tufayli o'zimni aybdor bilib, farzandim, tug'ishganlarim oldida yelkamni qisib, hislarimdan uyalib, boshimni egib yurmaymanmi?(G.E, Tiyramoq tushlari)

Ajablanmoq,taajublanmoq, hayratlanmoq.

Bu fe'lllar hayratda qolmoq,hayron bo'lmoq ma'nosи asosida birlashsa-da, darajalanish qatori tomon ma'no oshib boradi.

Nega ajablanasan?

Sening bu ishlaringga taajjublandim, to'g'risi.

Yo, Razzoq, seni umid qilib, hayratlanib va hatto anglamay sevaman, biroq qo'rqib sevsam ishonma, bu sevgimdan quvonma, qo'rqsam aldayman, aldasam do'st bo'lolmayman.

Tusamoq, xohlamoq, istamoq.

Biror narsaga ko‘ngli sus ketmoq ma’nosi asosida birlashuvchi fe’llar ma’noning kuchlilik pastlilik darajasiga ko‘ra farqlanadi. Buni biz misollar orqali ham kuzatishimiz mumkin.

Bor-yo‘g‘i yashayapman, ixtiyor o‘zingda deysan-u, imkon bermaysan, negadir yolg‘izlik tusadi, unga intildim.

Sizni baxtli bo‘lishingizni xohlayman.

Azoblardan qutqarishga qodir xaloskorim- o‘lim tanamga muhrini qo‘yishni istadim. (G.E, Tiyramoq tushlari)¹¹

Harakat qilmoq, intilmoq

Bu fe’llar biror bir shaxsning harakat natijasiga erishguniga qadar bo‘lgan harakatini bildiradi va darajalanish ham shunga ko‘ra ortib boradi.

Men seni bu qiynoq va azoblardan qutqarishga harakat qildim.

Negadir ko‘nglim yolg‘izlik tusadi unga intildim.(G. E, Tiyramoq tushlari)

Uyqusi o‘chmoq, uyg‘onmoq, bedor bo‘lmoq.

Bu fe’llarning darajalanish qatorini tuzishda ularda kuzatilgan ma’no darajasiga ahamiyat qaratdik. Darajalanish qatorining boshidagi fe’lning ma’nosi nisbatan boshlanish oxiridagi fe’lning ma’nosi esa o‘z nihoyasiga yetganini ko‘rsatib turibdi.

U bu ish haqida o‘ylasa, hatto uyqusi o‘char edi.

Ilonlar-u chayonlarga to‘la qum barxanlari orasidan o‘g‘limning zorlanib, chinqirib yig‘laganini eshitaman, qora terga botib uyg‘onaman.

Oh, bu azobli, uyqusiz bedorbo‘libo‘tkazgan tunlar!

Qaltiramoq, titramoq.

Biror narsani eshitibqaltirash, yoki sovuqdan qaltirash ma’nolarini o‘zida birlashtiruvchi bu fe’llar bir biridan kuchli, kuchsiz ma’no ifodlashiga ko‘ra farqlanadi. Buni biz ushbu misollardan ham ko‘ramiz.

Bu daxshatli xabarni eshitib butun a’zoyi badani qaltirab ketdi.

Endi butun vujudi titray boshladi.

Iztirob chekmoq, qiynalmoq, olov bo‘libyonmoq.

¹¹GulnozaErnazarova, Tiyramoqtushlari.

Bu fe'llarning umumiy ma'nosini qiynalish ifodalasa-da, lekin ma'no darajasining oshishi bilan bir-biridan farq qiladi. Va darajalanish qatoriga quyidagicha joylashtiriladi.

Uning suhbatlaridan dilim yayrab, ruhim yaralariga malham topganimdan yana shu eski dardim xuruj qila boshladi, uqo'limdan tutgan lahzadan boshlab qanchalar baxtiyor bo'lган bo'lsam, shunchalar tashlab ketsa-ya degan qo'rquv vahimasidan iztirob chekardim. (G.E, Tiyramoq tushlari)

Onang bechorani shunshalar ham qiyaysanmi?, nomard!

Bu dard ichimni juda kuydirar ichim olov bo'lib yonar edi.

Ifor taratmoq, taralmoq, bo'y taratmoq.

Yoqimli hid taratmoq ma'nosи ostida birlashgan bu fe'llar ma'no bo'yoqdorligining oshishiga qarab darajalanadi.

Bahorda turli gullar ifor taratib, havo o'zgacha bo'ladi.

Nuridiydamning yuzlaridan nur taralardi.

Ayoldan yoqimli bo'y taralardi.

Yalinmoq, yolvormoq, iltijo qilmoq.

Bu fe'llarni drajalanish qatoriga joylashtirishda ular ifodalagan ma'no bo'yoqdorligiga asoslandik vashunga muvofiq darajalab chiqdik.

Amakingga ham o'zim "uzoq shaharga olib keting shuginani, bir etak bolamdan hech bo'lmasa birovginasi dunyo ko'rsin" deb yalinganman.

Yolvoraman bizni tashlab ketmang, onajon.

Uning katta-katta qora ko'zlaridan tinmay yosh oqar, buzog'ining jonsiz tanasini yalar, hech kimni bolasiga yaqinlashtirmas, xo'ngrab mo'rар, najot so'rар, iltijo qilardi.

Chidamoq, sabr qilmoq, toqat qilmoq.

Nimagadir bardosh bermoq ma'nosи bu fe'llar uchun umumiyligni tashkil qilsada, lekin ma'no darajalanishning oshishiga qarab oshib boradi.

Ayol hamma qiyinchilig-u xo'rliklarga, turmushning mushtiga chidab yashaydi.

Bergan baxtingga shukur qildim, g'amingga sabr qilolmadim.

“bevaqtgina onama, otam uylanganiga hech toqat qilolmayaptimikin, o‘n yil o‘tayotgan bo‘lsayam ko‘nmayaptimikin?!... Yoshgina ketgan onama”(G. E, Olmalar)

Qoniqmoq, ko‘ngli to‘lmoq. Biror voqeа yoki ish ko‘nglidagidek bo‘lmoq ma’nosini bildiradi. Va bir-biridan bu fe’llar ma’no ifodalash darajasiga ko‘ra farqlanadi.

Bu qilgan ishingdan ana endi qoniqadi.

Chalган мусиқанг мэнгә юқди, енди сендан ко‘нглим төлди.

Ko‘ngli og‘rimoq, yuragiga tegmoq, dili qon bo‘lmoq.

Bu fe’llar esa nimadandir xafa bo‘lmoq ma’nosida birlashadi lekin bu fe’llar ham ma’no bo‘yog‘ining oshib borishiga qarab farqlanishini kuzatamiz.

Bunchalar dilozorlik qilma, gaplaring ko‘nglimni og‘rityapti.

Forsiyni bilmasam, ma’nosini tushunmasam-da noladan dilim qon bo‘ldi.(G. E, Tiyamoq tushlari)

Hadiksiramoq, shubhalanmoq.

Bu fe’llar nimagadir yoki kimgadir ishonchsizlik munosabatini ifodalaydi. Shunga ko‘ra darajalanish qatorini tashkil qiladi.

Men у боланин түшүнүрсиз ишлардан хадиксирапман.

Erimning sadoqatidan shubhalanmasdim, ammo у менинг дүнүйимга кира олмади.

Yo‘qolmoq, dom daraksiz ketmoq. Bu fe’llar g‘oyib bo‘lmoq ma’nosida kelsada, yo‘qolmoq,qayergadir ketmoq,ko‘zdan g‘oyib bo‘lmoq ma’nosini ifodalaydi, dom-daraksiz ketmoq esa hech qanday xat, xabarsiz g‘oyib bo‘lmoq ma’nosini ifodalaydi. Shunga asoslanib ushbu darajalanish qatorini tuzdik.

Hech narsadan hech narsa yo‘qolib qoldi.

Сен һам о‘ша вактда, мэнгә керак ваңтында дом дараксиз ўқолдинг.

Anqaymoq, dovdiramoq, garangsiramoq.

Bu fe’llar biror nimadan dovdirab qolmoq ma’nosini bildirsa-da, lekin ma’noda kuchayib borish kuzatiladi.

У мени ко‘риб анқайиб qoldi.

U mendan bunday gapni kutmagani uchun dovdirab qoldi.

U hech nima bo‘lmaqanday garangsiradi.

Yo‘ldan ozmoq,xato qilmoq,adashmoq.

Qirqiga chidagan qirq biriga chidamay katta xato qildim.

Seni kim bunday ishga boshlab yo‘ldan ozdirdi.

Men adashdim, adashganimni tan olayotganimni o‘zi o‘layotganimdir.

Bo‘shamoq, huvillamoq.

Bo‘shamoq fe’li biror uy yoki joy,biror narsa yoki kishidan xoli bo‘lmoq ma’nosini ifodalaydi, huvillamoq bo‘lsa boshagandan keyin kimsasiz bo‘lib qolganini, fayzsiz hech kimsiz bo‘lib qolganini bildiradi, bundan shu narsa yaqqol ko‘rinadiki, bu fe’llarda ma’no kuchayib bormoqda va darajalash o‘rinli.

Yuragim sensizlikdan bo‘shab qoldi.

Uy sen ketgandan keyin tinchib qoldi.

Qalbimni ishq bog‘i etdim, biroq unda sizning boltangiz sayr qildi, oqibat bu bog‘ mozor yanglig‘ huvillab yotipti, uvillab yotibdi....

Qarashmoq, yordam bermoq, madad bermoq.

Bu fe’llar kimgadir yordam bermoq umumiy ma’nosи ostida birlashsa-da, lekin ma’noda kuchsizdan kuchliga tomon siljish bor.

Menga ish reja tuzishda qarashib yubor.

Uy yumushlarida menga yordam ber.

Meni bu qyinoq va azoblardan nohaq tuhmatlarga chidashimga madad ber, Ollohim!

Charchamoq, holdan toyomoq.

Charchamoq fe’li biror ishdan charchash ma’nosida qo‘llansa, holdan toyomoq esa juda charchab ketgan holsizlangan ma’nosini beradi va bu darajalanish qatori o‘rinli degan xulosaga kelamiz.

Charchadingmi, qarog‘im?,Uxla qizim, onang ham charchagan, uxlasi- dedi momom.

Bu gap so‘zlar odamni holdan toydirar ekan.

Cho‘chitmoq, qo‘rqtimoq, vahima uyg‘otmoq, dahshatga solmoq. Bu fe’l darajalanishidan ham ma’no darajalanish qatori ortgan sari ortib borayotganini guvohi bo‘lamiz, cho‘chitmoqda ma’no biroz kuchsiz, lekin dahshatga solmoq fe’lida esa ma’noning boshqa fe’llarga nisbatan juda kuchli ekanini ko‘ramiz va buni misollardan ham yana bir bor ko‘rib oydinlik kiritamiz.

Shunga shuncha vahimami?Odamni cho‘chitib yubordingku.

Hatto o‘lim ham qo‘rqitolmasdi, aksincha uning nega buncha imillayotganiga hayron edim.

O‘limni o‘ylaganim sari yuragimda vahima uyg‘onardi.

Uning o‘limi mening yuragimga dahshat soldi

Suvsamoq,chanqamoq, suvsiramoq.Bu darajalanish qatorini tuzishda ma’no kuchayib borishiga ahamiyat qaratdik.

Suvsamoq fe’lining ma’nosи suvga tashna bo‘lmoq, cho‘llamoq degani bo‘lsa, bu darajalanish qatorining oxirida turgan fe’lning ma’nosи kuchli ekanini izohli lug‘atdan ko‘rdik va suvsiramoq fe’lining ma’nosи suvga juda ham tashna bo‘lmoq,suvga tashnalikdan qurishmoq, qaqramoq degan ma’noni bildirar ekan fikrimizni yana bir bor isbotlash uchun quyidagi misollar bilan asoslaymiz.

Ular bir necha kundan buyon sahroda yurib suvsizlikdan qiynalayotgandilar, suvni ko‘rganda suvsaganlarini his qildilar.

Juda issiqda odam tez chanqaydida.

Uning bu issiqda tinkasi qurib suvsirab ketdi.

Kasallanmoq, kasalga chalinmoq. Bu fe’llarning ma’nosи bir qaraganda bir xil bo‘lsa-da lekin ma’noda ma’lum farqlar bor va kuchsiz darajadan kuchlilikka qarab siljimoqda.

Kasallanib bo‘lganku bu qo‘y.

Avg‘ondan kasalga chalinib keldi

Ajablanmoq, hayratlanmoq, dong qotmoq. Ushbu fe’llarning darajalanish qatorini tuzishda ma’noning kuchayib borishini hisobga oldik va tushunarli bo‘lishi uchun izohli lug‘atdan foydalanib ma’nosiga oydinlik kiritdik va aynan ma’nosini tushuntirish maqsadida keltirdik.

(Ajablanmoq,hayron qolmoq, hayratda qolmoq, taajjubda qolmoq, hayron bo‘lmoq¹² hayratlanmoq- taajjubga tushmoq, sarosimaga tushmoq, dong qotmoq,es-hushi qochib hayratdan serryayib qolmoq.)

Eri nimadir deb hazillashdi, egilib yuzidan o‘pdi, xotinining befarqligidan ajablandi:- Tuzukmisan? Dedi yelkasini silab.

Erini o‘z dugonasini uyida ko‘rib hayratlandi.

“Men eringdan xomiladorman”degan gapni eshitib turgan joyida dong qotdi.

Dam olmoq, orom olmoq, hordiq chiqarmoq. Bu darajalanish qatorini tuzishda ham ma’noning kuchayib borishini nazarda tutdik, dam olmoq shunchaki charchog‘ini chiqarish ma’nosini anglatsa, bu darajalanish qatorining so‘ngidagi hordiq chiqarmoq fe’li nisbatan kengroq va kuchliroq ma’no ifodalaydi, bunga quyidagi misollarni kuzatganda ham guvoh bo‘lami

Bari azoblarga chidashim mumkin, faqat uni ko‘rmaslik azobiga emas, men faqat uning hayolida dam olaman.¹³

Uning og‘ushida orom olaman.

Hamma tashvishni unutib bu yerda bemalol hordiq chiqarishingiz mumkin.

Xo‘mraymoq, o‘qraymoq.

Bu fe’llarni darajalanish qatoriga joylashtirishda bevosita izohli lug‘atga murojaat qildik va u so‘zlar bildirgan ma’noning kuchlilik darajasiga qarab bu qatorga joylashtirdik.(o‘qraymoq-yomon ko‘z bilan qaramoq, qovog‘ini solib tikilmoq¹⁴,xo‘mraymoq- jahl yoki g‘azab bilan qaramoq, chaqchaymoq¹⁵)

Arpangni xom o‘rdimi, xo‘mraysan..

Menga bunaqao‘qrayma, bu ishlarda meni aybim yo‘q, axir, nega tushunmaysan? Bu fe’lllar buyruq maylidagi fe’llar bo‘lib, ma’no farqlashga xizmat qilmoqda, shuningdek, ma’noni kuchaytirib ifodalamoqda.

¹²O‘zbek tilining Izohli lug’at. 2tomlik. M.Rus tili 128

¹³Ernazarova G.Tiyamohtushlari. T.:

¹⁴O‘sha kitob, 346 bet.

¹⁵O‘sha kitob, 529 bet.

Bordi (harakat bir kishi tomondan amalga oshirilgan) borishdi-(harakat bajaruvchisi ko‘pchilikni tashkil etadi) orasida ham ma’lum ma’noda darajalanishning guvohi bo‘lamiz, ish- harakat bajaruvchisi bittadan bir nechtaga tomon ko‘payib bormoqda.

Men uyga bordim.

Ular mакtabga borishdi.

Sevdi-sevishdi. Fe’llarida ham holat bir kishidan ikki kishi tomon o‘sib boryapti. Sevmoq bir kishining muhabbatи bo‘lsa, sevishdi ikki kishinin muhabbatи, ya’ni sevgidan javob qaytishi va ular orasidagi bo‘layotgan muhabbat.

Men seni sevdim.

Ular bir- birini juda qattiq sevishadi.

III BOB. BITIRUV ISHINING AMALIYOTGA TATBIQI

3.1. Fe'l darajalarini o'rgatishning zamonaviy usullari

Ma'lumki hozirgi kunda barcha fanlarni o'qitishda zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanish orqali o'quvchilarni ta'limning faol subyektiga aylantirish borasida juda ko'p ilmiy-tadqiqiy, amaliy ishlar bajarilmoqda. Bugungi kunga kelib "Aqliy hujum". "Klaster", "Blits-so'rov", "BBB", "Muloqot", "Bahslashuv", "FSMU", "SAN", "Olmos" kabi usullar o'qituvchilar tomonidan mashg'ulotlarda faol qo'llanilmoqda. O'zbek tili mashg'ulotlari jarayonida biz hamkorlikka asoslangan quyidagi interfaol usullardan foydalanishni ma'qul ko'ramiz. Interfaol o'qitish (ITML) inglizcha so'zdan olingan bo'lib, ta'lim berish va o'qitishning interfaol usullari degan ma'noni bildiradi.

Ushbu metodlar o'quvchilarning o'zbek tili mashg'ulotlarida og'zaki monologik nutqlarini o'stirishga katta yordam beradi. Quyida o'zbek tili mashg'ulotlari jarayonida o'tkazilgan interfaol usullardan ayrimlarini bayon etamiz.

1. "So'nggi axborot yoki hafta yangiliklari" metodi. Ushbu metodni har darsning boshlanish bosqichida o'tkazish maqsadga muvofiq. O'quvchilar 5-7 daqiqa davomida hafta ichida o'zлari eshitgan, ko'rigan yangiliklari xususida so'zlab beradilar. Bu metod yangiliklarni o'zbek tilida muntazam eshitib borishlari natijasida o'quvchilarda tinglab tushunish ko'nikmalarining hosil bo'lishiga, takrorlar va to'xtamlarsiz ravon gapishtirishga intilish, bir-birining fikrini bayon ettirish orqali ularning o'zbek tilida erkin monologik gapishtirni o'rganishlariga yordam beradi. Bu jarayonda asosiy e'tibor fe'l mavzusini o'rganishga qaratiladi. Har bir o'quvchi matnni bayon etish asnosida oldingi o'quvchilar aytgan fikrlarni takrorlamaslikka, fe'lning ma'noviy guruhlaridan unumli foydalanishga intiladi. Bu esa o'quvchilarda o'zlariga ishonch, tilga qiziqish paydo bo'lishiga olib keladi.

2. "Tanushtirish" metodi. Ta'lim jarayonida mazkur metodni qo'llashdan maqsad o'quvchilar tomonidan mavzuni puxta o'zlashtirishga erishish bilan birga

ularni faollikka undash, ularda hamkorlikda ishslash, ma'lum vaziyatlarni boshqarish hamda mustaqil fikrlash ko'nikmalarini shakllantirishdan iborat. Buning uchun o'quvchilar "Men hamkorlikdaman" vaziyatli joylashuvida o'tkaziladi va har bir guruhga tarjimayi hol matnlari tarqatilib, tarjimayi hol shaxsini o'zgartirib, qayta hikoya qilish topshirig'i beriladi. Har bir guruh tarjimayi hol matnlaridagi birinchi shaxs nomidan hikoya qilingan matnlarni ism qo'yib, ikkinchi shaxs nomidan hikoya qilish yoki uchinchi shaxs nomidan hikoya qilingan matnni birinchi shaxs nomidan hikoya qilib berilishlari tashkillashtiriladi. Bunda o'zining aka-ukasi, opa-singlisini yoki biror yozuvchining tarjimayi holi bayonidan, shuningdek badiiy asarlardan olingan parchalardan foydalanishi mumkin. Bu metod orqali o'quvchilar fe'l zamonlari, fe'l mayllari, fe'l nisbatlaridan foydalanishlari mumkin.

3. "Muharrir" metodi. Ushbu metodni o'quvchilar bilan to'rt guruhga bo'lib joylashtirish va matn ustida ishslash bosqichida o'tkazish samarali natija beradi. Buning uchun har bir guruhga quyidagi topshiriqlar yozilgan alohida matnlar tarqatiladi:

1. Berilgan matn mazmuniga mos keladigan boshlovchi gapni tanlang.
2. Berilgan matndagi yakunlovchi jumlani o'zgartiring.
3. Berilgan matndagi jumlalar tartibini o'zgarntirgan holda so'zlab bering.
4. Berilgan matndagi ortiqcha gaplarni aniqlang.

Buning uchun har bir guruhga tarqatiladi va o'quvchilarga matnni o'qib chiqishlari, so'ngra taklif qilingan gaplardan topshiriq mazmuniga ko'proq mos keladiganini tanlab olishlari kerak bo'ladi. Topshiriq bajarib bo'lingach har bir guruh ichidan bitta vakil chiqib, nima uchun aynan shu gapni tanlab olganliklarini izohlab berishi kerak.

4. "Zigzag" yoki "chuvalchang" metodi. Ushbu metod ham hamkorlik metodi bo'lib, o'quvchilarning faolligini, mustaqil fikrlashini oshiradi. Buning uchun:

* o'quvchilar bir nechta (5-7 ta) guruhga bo'lib o'tkaziladi;

* yangi mavzu mohiyatini yorituvchi matn ham 5-7 qismga ajratiladi;

* har bir guruhgaga mavzuning muayyan qismi (1-matn, 2-matn... va hokazo) beriladi va uni o‘rganib chiqish vazifasi topshiriladi;

* berilgan vaqt mobaynida guruhlar matn ustida ishlaydilar.

* vaqtni tejash maqsadida guruhlar ichidan yetakchilar tanlanadi va ular o‘rganilgan matnga oid asosiy ma’lumotlarni guruhdoshlariga so‘zlab beradilar;

* yetakchilarning fikri guruh a’zolari tomonidan to‘ldirilishi mumkin; barcha guruhlar o‘zlariga berilgan matnni puxta o‘zlashtirganlaridan so‘ng matnlar guruhlararo almashtiriladi.

Bu bosqichda ham yuqoridagi faoliyat takrorlanadi. Shu taxlitda mavzu mohiyatini yorituvchi yaxlit matn o‘quvchilar tomonidan o‘zlashtiriladi.

Ma’lumki, har qanday pedagogik texnologiya ta’limning yangi loyihasini rivojlantiruvchi ta’lim tamoyillariga asoslangan bo‘lib, o‘quvchi shaxsiga yo‘naltirilgan bo‘lishlari kerak. O‘qituvchi va o‘quvchi hamda o‘quvchilarning o‘zaro hamkorlikdagi ishslash malakalari shakllanadi¹⁶.

Hamkorlikka asoslangan ta’lim 5 ta asosiy elementga ega:

1) Ijodiy o‘zaro bog‘liqlik – bir-biridan yordam so‘rash, bir-biriga yordam berish, o‘zaro qo‘llab-quvvatlash, juft-juft bo‘lib yoki guruhlarda ishslash natijasida ijobiy tomondan bir-biriga bog‘lanish yuzaga keladi;

2) Mas’uliyatlilik – o‘qituvchi tomonidan berilgan topshiriqlarni o‘z vaqtida bajarish, o‘zi, sherigi va guruhi uchun javob berish, vazifalarga mas’uliyat bilan yondashish, bir kishi hamma uchun hamma bir kishi uchun mas’ullik hissini rivojlantirish;

3) “Yuzma-yuz o‘tirish imkonii” – juft bo‘lib yoki guruh bo‘lib ishlaganda o‘quvchilar yuzma-yuz ya’ni bir-biriga qarab o‘tirishlari kerak. Shu

¹⁶ G. Muhammadjonova. “5-sinfda o‘zbek tili darslari”. – T.: O‘qituvchi, 2007. 12-13-b.

holatda o‘zaro fikrlashish, bahslashish, qarorlar qabul qilishlari osonlashadi, bir-birini eshitish, tinglash malakalari shakllanadi;

4) Ijtimoiy malakalar – hamkorlikdagi faoliyat natijasida o‘quvchilar bir-birlarining qobiliyatlarini aniqlay boshlaydilar, ya’ni kim rasm chiza oladi, kim tez yoza oladi, kim g‘oyalar bera oladi va hokazo;

5) Baholash – hamkorlik jarayonida o‘quvchilar bir-birlarini kuzatadilar, nazorat qiladilar, baholaydilar. O‘qituvchi o‘quv jarayonining boshqaruvchisi sifatida kuzatadi, biroq o‘quvchilarning fikr-mulohazalari inobatga olinishi shart. Bu jarayonda har bir berilayotgan baho ma’lum fikrlar asosida tushuntirilishi va izohlanishi kerak. Baholash jarayonida o‘quvchilar o‘z-o‘zlariga ham baho berishlari mumkin. Bu holat ularga o‘zlarini tashqaridan nazar tashlashlariga, o‘z xatti-harakatlarini nazorat qila olishlariga o‘rgatadi.

Sizlarga tavsiya etilayotgan interfaol metodlardan bir nechasining mohiyati va ulardan foydalanish yo‘llari haqida fikr yuritmoqchimiz.

“Muz yorar” metodi. Bu usulni birinchi darsda o‘tkazish mumkin. O‘quvchilar bilan tanishishda qo‘l keladi. Buni quyidagicha o‘tish mumkin:

O‘quvchilar yarim oy shaklida o‘tirib oladilar. Birinchi o‘quvchi ismini, qayerda dam olganini aytadi, ikkinchi o‘quvchi birinchi o‘quvchining aytganini takrorlaydi hamda o‘zi haqida gapiradi. Shu tariqa keyingi o‘quvchilar davom etadilar. Masalan, 1-o‘quvchi: Mening ismim - Anvar, men yozda qishloqda buvimnikida dam oldim. 2-o‘quvchi: Uning ismi Anvar, u yozda qishloqda buvisinikida dam olgan. Mening ismim – Nargiza, men yozda “Nilufar” nomli oromgohda dam oldim. 3-o‘quvchi: Uning ismi – Nargiza, u yozda “Nilufar” nomli oromgohda dam olgan. Mening ismim – Shahzoda, men yozda vodiyya dam oldim ... shu tarzda davom etadi.

Bu usul o‘quvchilarning mustaqil fikr yuritishlariga hamda og‘zaki nutqini o‘stirishga, ko‘nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi.

“To‘xtab o‘tish” metodi (Pokizali o‘qish). Bu usul o‘quvchilar sinfda an’anaviy o‘tirgan holatlarda o‘tkaziladi. O‘qituvchi matn bilan tanishtirish jarayonida bir necha marta to‘xtab, o‘quvchilarga savollar bilan murojaat qiladi. Savollar shunday tuzilishi kerakki, ular o‘quvchilarni matn qahramonlari nomidan o‘z fikr-mulohazalarini aytishga undasin. O‘quvchilarning har bir javobi o‘qituvchi tomonidan qo‘llab-quvvatlanib turiladi. Bu usulda o‘quvchi to‘g‘ri yoki noto‘g‘ri javob berishdan tashqari, o‘qituvchi imkon boricha har bir bolaning fikrini eshitishi kerak. Shundan so‘ng matn davom ettiriladi. Bu usul orqali o‘quvchilarning diqqati jamlanadi, ularni mavzuga qiziqtirib, har xil holatlardan chiqb keta olish malakalari shakllanishiga, ularni ko‘proq gapirtirib, mustaqil fikrlarini aytishlariga imkon yaratiladi.

“Charxpalak” metodi. Bu usul orqali o‘quvchilar guruhlarda ishlashadi. Sinf o‘quvchilari uch guruhga bo‘linib, har bir guruhga uchta Hipchat (vatman qog‘oz), uch xil rangdagi marker va uch xil muammoli savol beriladi. Har bir guruh berilgan vaqt ichida Hipchatlarini o‘zaro almashib, o‘z fikrlarini yozadilar. Hipchatlar uch yoki to‘rt marta almashtiriladi. Vaqt tugaganda har bir guruhning o‘z hipchati o‘zida bo‘lishi kerak. So‘ng yozuvlarning rangiga qarab har bir guruh qancha fikr yozganligi aniqlanib, o‘quvchilar baholanadi, rag‘batlantiriladi. Bu usul orqali o‘quvchilarga mustaqil fikrlashlariga, yozma nutqini rivojlantirishga, bir-birining fikrini to‘ldirishga, butun sinfning bilimini tekshirishga imkon yaratiladi.

“Klaster” metodi. Bu usul o‘quvchiga berilgan mavzubo‘yicha mustaqil o‘ylash va fikrlarini erkin bayon etish uchun sharoit yaratadi. Klaster usuli bir o‘quvchiga yoki guruhlarda qo‘llanilishi mumkin. Bunda o‘quvchi nimani o‘ylagan bo‘lsa, shuni aytadi yoki yozadi. Yozilgan fikrlar tog‘ri yoki noto‘g‘ri bo‘lishidan qat’iy nazar muhokama qilinmaydi. O‘yin belgilangan vaqt tugaguncha davom etadi. Bu esa sinfdagi har bir o‘quvchi tomonidan ilgari surilayotgan g‘oyalarni uyg‘unlashtirish hamda ular o‘rtasidagi aloqalarni topa olish imkoniyatlarini yaratadi. Klaster usuli yangi mavzuni baholashdan avval

o‘quvchini darsga qiziqtirib, shu mavzu bo‘yicha avval egallagan bilimlarini aniqlash maqsadida hamda o‘tilgan mavzuni mustahkamlash uchun o‘tkaziladi.

O‘zbek tilini o‘qitishni samaradorligini oshirish, dars jarayonida zamonaviy, ilg‘or pedagogik texnologiyalrdan o‘rinli foydalanishga bog‘liq.

“Zanjir” metodi. Bu usulni bir she‘r berilgan darslarda yoki maqol va topishmoqlardan iborat ishlarni bajarishda qo‘llashni ma’qul ko‘rdik. She‘rni uysa yod olish uchun berilgan bo‘lsa, she‘r zanjir usulida, ya’ni kelgan joyidan so‘ralganda o‘quvchi sinfda do‘satlari oldida uyalib qolmaslik uchun ham she‘rni yod olishga majbur bo‘ladi. Matnni ham xuddi shu usulda o‘qitish mumkin. Har bir o‘quvchi bitta gapni o‘qib, keyingi o‘quvchi tartib bilan davom ettiradi. Shu yo‘sinda she‘r yoki matn har bir o‘quvchi ishtirokida yoddan aytiladi yoki o‘qib chiqiladi.

“Mozaika” metodi (mayda bo‘laklardan yaxlit ko‘rinishni hosil qilish) o‘yini:

1-variant. Sinf o‘quvchilarining soniga qarab meva va sabzavotlar rasmi aks etgan kartochkalar stol ustiga teskari qo‘yiladi. O‘quvchilar xohlagan kartochkalarni tanlab olib, joylarini egallagandan so‘ng o‘qituvchi doska oldiga chiqib, kimning qo‘lida sabzavot rasmi bo‘lsa, o‘qituvchi ko‘rsatgan joyga chiqib turadi. “Mevalar” deb chaqirganda, mevalar o‘z joyini egallaydi. Kim qolib ketsa, u mag‘lub bo‘ladi.

2-variant. O‘quvchilar qo‘llaridagi meva yoki sabzavotlarga ta’rif beradilar. Masalan, bu – olma, rangi – sariq, mazasi – shirin, daraxtda o‘sadi. Bu – karam, rangi – yashil, u vitaminlarga boy, polizda o‘sadi. Javob bergen o‘quvchilar joylariga borib o‘tiradilar. Aniq va to‘g‘ri javob bergen o‘quvchi rag‘barlantiriladi.

“Kim tez bajaradi” o‘yini:

1-variant. Berilgan so‘zlar alifbo tartibida joylshtiriladi. Har bir guruhgaga bir xil so‘zlar beriladi. Topshiriqni birinchi bajargan guruuh g‘olib sanaladi.

2-variant. Stol ustiga so‘zlar yozilgan kartochkalar teskari o‘girilgan holda qo‘yiladi. Sinf o‘quvchilari uch guruhga bo‘linadilar. Har bir guruh 5 tadan kartochka tanlab oladi. Tanlangan kartochkalardagi so‘zlar alifbo tartibida joylashtirilishi kerak. Topshiriqni birinchi bajargan guruh g‘olib hisoblanadi.

“Har bir harfga bitta ustun so‘z” o‘yini. Sinf o‘quvchilari 3 ta guruhga bo‘linadilar. Har bir guruhga 3-4 harfdan iborat so‘z beriladi. O‘quvchilar shu so‘zning har bir harfi tagiga shu harf bilan boshlanuvchi 4 tadan so‘z yasaydilar:

a	n	o	r
asal	non	olma	randa
ayiq	nok	ota	rom
anor	narvon	ona	ro‘mol
aql	nonushta	oila	rasm

O‘yin boshlanishdan avval o‘qituvchi doskada o‘yin namunasini ko‘rsatishi kerak. Guruhlar topshiriqni Hipchatlarda bajarib, doskaga osadilar. Har bir to‘g‘ri yozilgan ustun uchun 4 ochko beriladi, har bir xato uchun 1 ochko olib tashlanadi. Bu o‘yinda topshiriqni to‘g‘ri va tez bajargan guruh g‘olib sanaladi.

“Lug‘atimizni boyitamiz” o‘yini. O‘quvchilar doira shaklida turadilar va qog‘ozdan yasalgan qor bilan qorbo‘ron o‘ynaydilar. Qog‘oz qorni otgan o‘quvchi bir so‘z aytsa, ilib olgan o‘quvchi shu so‘zning uyadoshini aytadi. Masalan:

Daraxt – olma, anor, nok, uzum;

Gul – rayxon, boychechak, chuchmona, lola;

Javob bera olmagan o‘quvchi doiradan chiqib ketadi. O‘yinga 5 minut vaqt beriladi, qolgan o‘quvchilar g‘olib bo‘ladi.

“Rasmlı rebus” o‘yini. Sinf o‘quvchilari uch guruhgaga bo‘linadilar.har bir guruhgaga 3 tadan rasm beriladi. Rasmdagi narsaning nomi qaysi harfdan boshlansa shu harfga mos ertak qahramoni nomini yozishi kerak.Topshiriqni birinchi bajargan guruhi g‘olib sanaladi.

Sizning e’tiboringizga interfaol usullar, ayrim o‘yinlar havola qilindi. O‘qituvchi o‘zining imkoniyatlaridan kelib chiqib, o‘quvchilarning bilim darajasini, yoshi, fiziologik holatlarini inobatga olgan holda, yuqoridagi usullardan foydalanishlari mumkin. Har bir darsda o‘qituvchi imkon qadar yangi interfaol usullardan foydalansa, o‘z oldiga qo‘ygan maqsadiga albatta erishadi degan umiddamiz.

Adabiy ta’limda o‘qituvchi interfaol metodlardan mavzuga muvofiqlarini tanlay bilishi muhim hisoblanadi.O‘qituvchi interfaol metodlardan avvalo oddiydan murakkabga o‘tish nazariyasiga amal qilgan holda foydalanmog‘i lozim. Bugungi kun o‘qituvchisi XXI asr qiyofasini o‘zida to‘la shakllantirgan, o‘z sohasi emas, balki fanlararo bog‘lanishni ta’minlsh uchun butun bir sohaning bilimdon egasi, nutqi ravon, izchil, go‘zal, adabiy tilda so‘zlovchi, so‘zi bilan amali bir, jamiyatda barkamol, e’tiqodi but, ma’naviy mafkurasi, fikri va zikri sog‘lom, barkamol farzandlarni tarbiyalovchi mukammal inson bo‘lmog‘i lozim.

Shuningdek, ilg‘or pedagogik texnologiya asosida tashkil etilgan darslar o‘quvchilarni bilimlarining yaxlit o‘zlashtirlishiga yordam beradi, o‘quvchi tafakkurini o‘siradi, mustaqil, ijodiy fikrlashga o‘rgatadi.Zero, barkamol avlod tarbiyasi, jamiyat ma’naviy-ma’rifiy taraqqiyotining, millat ma’naviy kamolotining muhim belgisidir¹⁷.

3.2. Mavzuga doir dars ishlanma

¹⁷ X. Sattorova, L. Annayeva. “Dars jarayonida yangi pedagogik texnologiyalrning o‘rnii”. Adabiy ta’lim va yoshlar tarbiyasi to’plami. 3-kitob, 22-23-b. T. 2010.

Sinf:6

Mavzu:Harakat va holat fe'llari

Darsning maqsadi:

- Ta'limiy maqsad:** O‘quvchilarga harahat va holat fe'llari va uning ma’no-mazmuniga oid turlari, ularning qo‘llanilishi haqida ma’lumot berish.
Tarbiyaviy maqsad: O‘quvchilarni vatan ravnaqi va kelajagi uchun o‘z kasbining fidoysi qilib tarbiyalash;
- Rivojlantiruvchi maqsad:** O‘quvchilarni mustaqil fikrlashini hamda fikrini erkin bayon qila olishini rivojlantirish;

O‘quvchilarda shakllantiriladigan fanga oid kompetensiya:

Axborotlar bilan ishlash kompetensiyasi:

- mavzular doirasida o‘quv vositalari va mediamanbalardan zarur ma‘lumotlarni izlab topa oladi, saralaydi, mediamadaniyatga ega bo‘ladi.

O‘zini o‘zi rivojlantirish kompetensiyasi:

- mustaqil o‘qib-o‘rganadi, o‘z-o‘zini mustaqil, ijodiy ravishda doimiy rivojlantirib borish ko‘nikmasi shakllanadi.

Darsning turi: yangi bilim beruvchi

Darsning jihozlanishi: 6-sinf “Ona tili” darsligi, tarqatma material, plakat, proyektor, slayd

Darsda qo‘llanilgan metodlar: “O‘ylab top”, „Blits so‘rov”, „Aqliy hujum”;

Dars rejasi:

T/r	Dars rejasi	Vaqti
1.	Tashkiliy qism. Salomlashish. Davomatni aniqlash. Tozalikni tekshirish.	2 daqiqa

2.	Uyga vazifani so‘rash.	10 daqiqa
3.	Yangi mavzu bayoni.	20daqiqa
4.	Yangi mavzuni mustahkamlash.	11 daqiqa
5.	Baholash.	1 daqiqa
6.	Uyga vazifa berish.	1 daqiqa

Darsning borishi:

- I. **Tashkiliy qism:** a) salomlashish; b) davomatni aniqlash; d) tozalikni tekshirish;
- II. **Uyga vazifa so‘rash:** O‘quvchilardan oldingi darsda o‘tilgan mavzuni tezkor savol javob berish yo‘li bilan ularning mavzuni qanday tushunganligi bilib olinadi.

Nº	Savollar	Javoblar
1	Nima qilmoq?, nima bo‘lmoq? soroqlariga javob bo‘lgan so‘z turkumi	Fe’l
2	Biror so‘roqqa javob bo‘lib, ko‘pincha atash ma’nosini bildiruvchi so‘zlar...	Mustaqil so‘z turkumlari
3	Fe’llardan anglashilgan harakat va holat bildirishiga ko‘ra nechta turga bo‘linadi?	2
4	So‘roqqa javob bo‘lmaydigan, mustaqil qo‘llana olmaydigan so‘zlar...	Yordamchi so‘z turkumlari
5	Fe’llar tuzilishiga ko‘ra nechta turga bo‘linadi?	4

Yangi mavzu bayoni: O‘quvchilarga plakat, slayd, doska va darslik yordamida bugungi mavzu tushuntiriladi.

99-mashq. Ikki guruuhga ajraling. Birinchi guruuh harakat ,ikkinci guruuhdagilar holat fe’llarini yozing. Rasm asosida joylashtiring

Harakat fe'llari	Holat fe'llari	

101-mashq. Yusuf Xos Hojibning quyidagi baytiga diqqat qiling.Unda ilgari surilgan g‘oya bo‘yicha bahs yuriting. Bahs davomida fe’llarning ma’nosiga diqqat qiling.

Omonlik tilasang, agar sen o‘zing,
Tilingdan chiqarma yarog‘siz so‘zing.

1. Harakat fe’llari deb qanday fe’llarga aytildi?
2. Holat fe’llariga misol keltiring?
3. Qoraymoq, qizarmoq, ko‘karmoq fe’llarining nima sababdan holat fe’llari ekanligini ayting.

Uyga vazifa.

102-mashq. “Mehnat baxt keltiradi” mavzusida matn tuzing va unda ishlatilgan fe’llarni izohlang.

XULOSA

Ushbu bitiruv malakaviy ishini olib borishda hamda ikki manbani qiyosiy tahlil qilish jarayonida quyidagi xulosalarga keldik:

1. Graduonimiya va sinonomiya hodisalari o‘zlarining asos belgilariga ko‘ra keskin farqlanadilar. Zero sinonomiya ikki yoki undan ortiq leksema va frazemalarning aynanlashuviga asoslansa, graduonimiya sememalar asosiy semalaridagi gradasiyali farqlanuviga tayanadi. Bundan sinonimlardagi asosiy ma’nolarning tengligi, graduonimiyada esa teng emasligi ma’lum bo‘ladi. Shuning uchun ham sinonimlar biri o‘rnida ikkinchisini qo‘llash, umuman, mumkin bo‘lsa, asosiy denotativ graduonimik qatorlarda bunday bo‘lishi mumkin emas.
2. Sinonomiya, asosan, so‘zning ma’no tarkibidagi ifoda va vazifa semalari orasidagi farqlarga tayansa, graduonimik lug‘aviy paradigmalarni ajratish, so‘zlarning atash, nomlash semalari tarkibidagi miqdoriy ko‘rsatkichlar bilan aloqador bo‘lgan sifat farqlari semalariga tayanib ajratadi. Shuning uchun graduonimik qatordagi yondosh so‘zlar sinonimik munosabatlarga kirisha oladi.
3. Graduonimiya semantik darajalanishlarga asoslangan bir umumiyo‘nalishli qator (zanjir) bo‘lsa, antonomiya shu zanjirning (qatorning) turli qismlari (a’zolari) orasidagi semantik farqlanuvchanlik-zidlanuvchanlik munosabatlaridir.
4. Darajalanish qatorida har bir graduonimning muayyan o‘rni bor. Zero, bunda ma’no hal qiluvchi ahamiyatga egadir. Shunga qaramay, nutqiy hollarda graduonimlarning keng va qator ma’noga egaliklari uchrab turadi

5. Graduonimik qatorga nisbatan sinonimiyadavoqea bo‘ladigan dominanta a’zo haqida gapirish mumkin emas. Sinonimik qator aynanlik graduonimik qator esa farqlilik asosida tashkil topadi. Sinonimik dominantada qo‘s Shimcha ma’nolarning kamligi (boshqa sinonimlar bilan asosiy ma’noda aynanlikning saqlanganligi) asosiy belgi bo‘lsa, graduonimlarning asosiy ma’no o‘zanidayoq semantik gradatsiya orqali keskin farqlanib turganining o‘zi ma’lum darajalanish qatoriga xos bo‘lgan turg‘un dominant graduonimlar doirasida uchrovchi ma’nolarning keng-torligi va biri o‘rnida ikkinchisining qo’llanib qolishi sinonimik dominantalar va ularning qo’llanish xususiyatlaridan sifat jihatidan farq qiladi.

6. Graduonimiya va antonomiya munosabatida zid ma’noli so‘zlar – antonimlar tilshunoslikda ancha o‘rganilgan bo‘lishiga qaramay, bir qarashda antonimlar aniq bir hodisa ko‘rinishiga qaramay, bu sohada ham juda chigal muammolar mavjud. Bugungi antonomik munosabatlarni belgilash va antonimlarni ajratishda aniq va qat’iy bir me’yor, o‘lchov toshi yo‘q.

7. Fe’llar, avvalo, o‘zlarining ma’noviy mundarija ko‘lamlari bo‘yicha tor-keng bo‘lishlari, harakatning natijalanib borishiga ko‘ra: sof harakat, harakat-holat, holat kabi darajalanishlarga ega bo‘lishi mumkin.

Fe’llarning bo‘lishli(tasdiq), bo‘lishsiz(inkor), belgilari aslida ma’lum tutashishlarga, yaqinlashishlarga egadir.

Har bir funksional forma turi ichida hamo‘ziga xos tarzdagi darajalanishlar ko‘zga tashlalanadi. Xususan, harakat nomi shakllarida harakatning so‘nib, predmet tushuncha tomon borilishi.

8. Fe’l leksemalar predmetning harakatini, shuningdek, holatini anglatadi. Shunga ko‘ra fe’llar ikki katta guruhgaga, ya’ni harakat fe’llari va holat fe’llariga ajratiladi. Harakat fe’llari o‘z-o‘zidan ma’lumki jismoniy faoliyat natijasida amalga oshadi. Masalan, o‘yna fe’lini olsak o‘ynash uchun inson ma’lum bir jismoniy harakatni amalga oshiradi. Holat fe’llari esa ichki kechinmalar asosida amalga oshadi. Masalan, uyalmoq fe’lini olsak u insonning ichki kechinmasi asosida amalga oshadi, bu misollardan holat fe’llari faqat insonlarga

xos hodisa ekan degan noto‘g‘ri xulosaga kelmaslik kerak, holat fe’llari shuningdek, narsalarning bir holatdan ikkinchi holatga o‘tishini ham ifodalaydi

9. Holat fe’llarida holat ma’nosи anglashiladi. Jumladan, achinmoq, afsuslanmoq, pushaymon qilmoq.

Bu fe’llar afsuslanish ma’nosini o‘zida umumiyl ma’no sifatida saqlasa-da, lekin baribir ma’noning past darajadan yuqori darajaga ko‘tarilib borishini ko‘ramiz, buning aniqroq ifodasini misollardan anglashimiz mumkin.

Bugun uning uchun dunyo faqat oq va qora ranglardangina iborat, endi u hech kimni sog‘inmaydi, hech kimga achinmaydi(doimiy sog‘inch ham oxir oqibat odamni bag‘ritosh qilib qo‘yarkan.

10. O‘zbek tilida ilk graduonimik qatorni Alisher Navoiy” “yig ‘lamoq”, “bezanmoq”, “tamshimoq” so‘zlari asosida ajratgan edi. Bu so‘zlar orasidagi ma’no farqlarni o‘zining “Muhokamat-ul-lug‘atayn” asarida go‘zal misollar bilan ko‘rsatib o‘tgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – T.: O‘zbekiston, 2003.
2. Karimov I.A. Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch. – T.: Ma’naviyat, 2008.
3. Karimov I. A. Ona yurtimiz baxt-u iqboli va buyuk kelajagi yo‘lida xizmat qilish eng oliy saodatdir. – Toshkent: O‘zbekiston, 2015. 282 b.
4. Mirziyoyev Sh. M. Buyuk kelejagimizni mard va oljanob xalqimiz bilan birga quramiz. – Toshkent; O‘zbekiston, 2017. 486 b.
5. Mirziyoyev Sh. M. Milliy taraqqiyot yo‘limizni qat’iyat bilan davom ettirib, yangi bocqichga ko‘taramiz. – Toshkent: O‘zbekiston, 2017. 486 b.
6. Bafoyev B. Navoiy asarlari leksikasi. – Toshkent: Fan, 1983. 182b.
7. Begmatov E. Hozirgi o‘zbek adabiy tilining leksik qatlamlari. – Toshkent: Fan, 1985. 200 b.
8. Bozorov O. Lisoniy darajalanuvchi o‘rganish asoslari// Muosir Buxoro filologiyasi. – Buxoro, 1994. –I juz. –B. 35-38
9. Jumaniyozov P. Sinonimlar ta’rifi masalasi// O‘zbek tili va adabiyoti. – 1970. 41-42 b.
10. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. – T.: “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2006.
11. Shukurov O., Boymatov B. O‘zbek tilining ma’nodosh so‘zlar o‘quv lug‘ati. – T.: Yangi asr avlod, 2007.
12. Sayfullaeva R. va b. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – T.: Fan va texnologiya, 2009.
13. O‘zbek tili grammatikasi. Ikki tomlik. I tom. Morfologiya. – T.: Fan, 1975.
14. Hamdamov J. O‘zbek tili tarixi. Ikkinchchi qism. Tarixiy morfologiya. – Samarqand. 2003.
15. Hojiev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati. –T.: O‘ME, 2002.
16. Hojiev A. O‘zbek tili sinonimlarining izohli lug‘ati. – T.: O‘qituvchi, 1974.
17. Jamolxonov X. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. O‘quv qo‘llanmasi. – T.: “Talqin” 2005yil
18. Rahmatullayev Sh. Hozirgi adabiy o‘zbek tili. – Toshkent: Mumtoz so‘z, 2010.

19. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006-2008.
20. Masharipova U. Ona tili o‘qitish metodikasi fanidan amaliy mashg‘ulotlarni innovatsion texnologiyalar asosida tashkil etish. Ta’lim texnologiyalari. 2013, №3.
21. Usmonova D. Ona tili darslarida noan’anaviy uy vazifalari. Til va adabiyot ta`limi. 2014, № 5.
22. Usmonova D. Ona tilidan integratsiyalashgan mustahkamlash mashg‘uloti. Til va adabiyot ta`limi. 2014, № 2

INTERNET MATERIALLARI:

1. www. press_ serve. uz.
2. www. gov. uz.
3. www. ziyonet. uz.